

Portræt af Jacob A. Riis, omkring 1890, Library of Congress, USA.

Den oversøiske udvandring fra Bornholm og Danmark 1840 -1940

Af Henning Bender

»Amerikas nyttigste borger«

En kold og regnfuld nat midt i oktober 1870 gennemsøgte politiet i New Jersey rutinemæssigt de godstog der ventede på at blive færget over Delaware-floden til Philadelphia i staten Pennsylvania. Vognene var fulde med vagabonder på vej væk fra vinter og sult i New York og blandt dem fandt man en ung dansker, der bad om hjælp på det danske konsulat i Philadelphia. Her berettede han, at han hed Jacob Riis, var 21 år, snedker og fra Ribe, men at han, drevet af ulykkelig kærlighed var rejst til Amerika fire måneder tidligere uden en øre på lommen! I New York havde han hverken fundet arbejde eller bolig og han fortrød nu bittert sin rejse til Amerika. Konsulen mente dog at Riis så alt for sort på situationen og arbejde kunne han i hvert fald få længere mod nordvest i den nærmeste »danskerkoloni«. Nu vrimgede det ganske vist ikke med »danskerkolonier« i USA i 1870; flertallet af de 30.450 danskfødte,

Mag.art. i historie fra Københavns Universitet 1972. 1974-2008 Stadsarkivar i Aalborg; 1989-2008 desuden leder af Det danske Udvandrerarkiv i Aalborg. Fra 2000-2002 orlov fra Aalborg og direktør for Bornholms Forskningscenter i Nexø. Efter pensionering bosat i Snogebæk. Holder en del foredrag og skriver om dansk udvandring og industrihistorie.

der dette år fandtes i USA boede i staterne Utah, Wisconsin, Illinois og Iowa. Den koloni konsulen imidlertid tænkte på lå betydeligt nærmere og bestod næsten udelukkende af bornholmere, der sammen med svenske indvandrere havde slået sig ned på begge sider af den vestligste del af grænsen mellem staterne Pennsylvania og New York, mellem byerne Warren og Jamestown der var adskilt fra hinanden med knapt 20 km.

De to brødre Rømer; Lars Nikolaj Rømer til venstre ved siden af lillebror Hans Peter Rømer. Foto Whitley, 158 Water Street, Elmira, N.Y. omkring 1868.

Jacob Riis fortalte selv¹: “Vinteren kom hurtigt oppe ved de nordlige Søer (Erie-søen); men den forskrækkede mig ikke, for en Gangs Skyld havde jeg Husly og nok at Spise. Den fandt mig i Færd med at fælde Træer paa Swede Hill, hvor en betydelig Koloni af Skandinaver var i Opkomst (langt de fleste var svenskere) Mit Hjem var i Dexterville, en mile eller saa udenfor Byen (Jamestown), hvor der bode en dansk Familie ved Navn Rømer, i hvis Hus jeg

blev optaget. Det Venskab, der udviklede sig mellem os, har varet Livet igennem og været mig en Skat; kærligere og trofastere Hjærter end Nikolaj og Johannes Rømers findes ikke. Jeg delte Værelse med andre Landsmænd, Anton Rønne og Niels Munck, unge Øxemagere... (som Riis de følgende år fejrede jul og nytår sammen med).

Alle de nævnte kan identificeres. Lars Nikolaj Rømer (1836-1900) kom i 1857 fra Rønne til Jamestown og giftede sig 1861 med Anna Johnsson (1845-1931) fra Sverige (parret fik sønnen Andrew Rømer (1862-1920)). Nikolajs bror, Hans Peter (kaldet John) (1842-1900) kom i 1862, men var i 1869 på Bornholm for at hente yder-

¹ Jacob A. Riis: *The Making of an American*, chapter IV: *Working and Wandering*, 1901, se også dansk oversættelse „Hvordan jeg blev Amerikaner“, København 1911, side 42 ff., samt Tom Buk-Swienty: *Den ideelle amerikaner*, 2005, særligt side 115 ff.

Rømerbrødrenes Øksefabrik i Gowanda, en lille by nord for Jamestown, New York. Billedet tilhører Bjørn Bjørnsen, Rønne, hvis oldefar, Peter Andreas Bjørnsen fra Rønne, var i kompagniskab med brødrene.

Brødrene Romers Øksefabrik blev først etableret i byen Gowanda nord for Jamestown. Senere blev den flyttet til Dunkirk ved Erie-søen. Portrætterne af brødrene herover er fotografert i byen Elmira, øst for Jamestown. Kort fra »Warrens Common-School Geography« 1879.

Et ualmindeligt fint forarbejdet skab med modeller i halv størrelse fra Romer Bro s' Ax Factory. Hjembragt til Rønne af kompagnon i firmaet, Peter Andreas Bjørnsen. Skabet tilhører Bjørn Bjørnsen, Rønne. Foto Niels-Holger Larsen.

ligere arbejdskraft til øksefabrikken, heriblandt Anton Rønne (1848-1917) fra Rønne og Niels Munck (1842-1877) fra Aaker.²

Jacob Riis (1849-1914) mente selv, at opholdet i Jamestown hos familien Rømer blev det afgørende vendepunktet i hans tilværelse. Efter nogle år i denne del af USA som skovhugger, sælger, foredragsholder og journalist gik det hastigt fremad. Riis blev efterhånden den mest berømte dansk-amerikaner nogensinde, både som journalist, fotograf og social reformator og var iflg. præsident Th. Roosevelt "Amerikas nyttigste borger". Hvad kærestesorgen angik, giftede han sig allerede i 1876 med hende han var flygtet fra Ribe for at glemme.

Men også "Romer Bro s' Ax Factory" i staten New York blomstrede og blev de følgende 50 år en magnet for danske indvandrere. Tilstedeværelsen af danske landbrug eller fabrikker i USA betød, at indvandrerne kunne tjene deres første penge og lære engelsk blandt danske. Sådanne "rugekasser", var af afgørende betydning for indvandrerens videre skæbne i de mange år, hvor store dele af hver ungdomsårgang i Danmark udvandrede til Amerika.

Den store udvandring

I årene mellem 1850 og 1914 oplevede Danmark en udvandringsbølge uden sidesykke. Danskere havde naturligvis også tidligere bevæget sig mellem landsdele og lande. I 1845 boede der således 2.402 bornholmere andre steder i Danmark end på Bornholm³, først og fremmest som tjenestefolk i Københavnsområdet, mens andre og færre befandt sig som søfolk over hele verden. Det nye der skete fra først i 1850'er-

UDVANDRING FRA			DANSKFØDTE I FOLKETÆLLINGER							
Tiår	Bornholm	Danmark	Folket.	USA	Canada	Austral	N.Zealand	S.Afrika	Argent.	Brasil
1820-50	?	1.791	1850	1.893	-	-	-	-	-	-
1851-60	196	3.749	1860-61	9.173	88	1.000?	-	-	-	-
1861-70	272	17.885	1870-71	30.450	100	1.593	-	-	-	-
1871-80	969	38.582	1880-81	63.243	637	2.223	2.411	312	-	-
1881-90	2.107	81.615	1890-91	131.080	1.184	6.403	2.100	-	-	386
1891-00	1.878	51.511	1900-01	143.812	1.948	6.281	2.120	913	2.034	564
1901-10	1.931	73.415	1910-11	201.147	4.963	5.663	2.250	1.114	1.747	800
1911-20	844	51.603	1920-21	181.687	21.124	6.002	2.100	-	4.000?	1.356
1921-30	745	59.025	1930-31	177.854	34.118	4.484	2.300	-	-	-
1931-40	91	12.388	1940-41	137.854	37.439	-	1.759	-	-	817
1941-50	?	20.177	1950-51	102.908	42.671	2.856	1.700	-	-	-
1951-60	?	62.531	1960-61	-	85.473	5.654	1.600	-	-	224

2 FT Bornholm og Chautauqua county, New York, ankomstlister New York, samt History of Chautauqua County, New York, Boston 1921, side 162 ff.

3 Karl Nielsen, Bornholms Slægtshistoriske Forening. Se www.bsfl.dk/ft1845.asp

ne var imidlertid, at man nu begyndte at tage af sted til fremmede verdensdele i større grupper, bosatte sig og bevidst sørgede for at trække flere landsmænd til. De enkelte udvandrere kunne have forskellige grunde til at træffe et så afgørende valg som det var at forlade hjemlandet, men alle havde i hvert fald herigennem en bedre mulighed end tidligere generationer for at ændre egen situation, religiøst, politisk og økonomisk. Den begyndende industrialisering gav nye erhverv og arbejdsmuligheder og betød, sammen med effektiviseringen af landbruget, at der blev skabt en ny samfundsorden, der faldt på plads i kraft af store vandringer fra land mod by og videre over havet. Godt hjulpet af helt nye transportmidler, afskaffelsen af pas og rejserestriktioner samt den heraf følgende udvikling af en verdensomspændende bevidsthed og økonomi.

I 1910 kender vi således 217.688 danskfødte i lande uden for Europa fra folketællingerne for USA, Canada, Australien og New Zealand samt oplysninger vedrørende Syd Afrika, Argentina og Brasilien.⁴ Det svarede til knapt en tiendedel af den daværende danske befolkning og oversteg langt raten fra de fleste andre lande. Kun Irland, Norge og Sverige havde en endnu kraftigere udvandring i forhold til befolkningstallet. 201.147 af disse danskfødte udvandrere boede i USA i 1910 og selvom udvandringen hertil mindskedes efter 1914, da

indvandrerkvoter gennemførtes med fuld styrke, steg udvandringen til Canada og Australien så meget, at antallet af danskfødte i fremmede verdensdele holdt sig på mellem 150.000 til 200.000 frem til 1960'erne.

For både Bornholm og Danmarks vedkommende stammer antallet af udvandrere i tabellen oven for fra udvandrerdata-basen www.emiarch.dk der bygger på solgte oversøiske billetter i årene 1868-1910⁵. For Bornholm stammer tallene fra før 1868 fra kirkebøgernes afgangslister, folketællingerens bemærkninger om fravær, samt mormonernes egne opgivelser⁶ og for årene 1910-1940 fra Lill-May Didriksens database over udvandringen fra Bornholm til Amerika 1850-1940 benyttet. Den findes på Bornholms slægts- og lokalhistoriske forenings hjemmeside⁷. Herudover bygger tallene vedrørende udvandringen fra Danmark på officielle tal fra Danmarks statistik.

For Bornholms vedkommende kender man for årene 1840-1940 navnene på i alt 9.033 oversøiske udvandrere fra Bornholm, men der er næppe tvivl om at tallet overstiger 10.000. Dels virker tallene for den bornholmske udvandring i årene mellem 1910 og 1940 for lave i forhold til den almindelige danske udvandring, dels er antallet af registrerede udvandrere fra Danmark generelt set for lavt set i forhold til antallet af danskfødte i de oversøiske

4 Folketællinger - for USA alle år der ender på "0": 1850-1950 oplyser om indbyggernes fødeland, men ikke fødested. Det samme gælder for Canada, Australien, New Zealand der har folketællinger alle år der ender på 1 - og for årene 1871-1961 tilsvarende oplyser om fødeland. For Syd Afrika er tallene hentet fra Eero Kuparinen: *An African Alternative, Nordic Migration to South Africa 1815-1914*, Helsinki 1991, side 63-67 og for Argentinas vedkommende Per Agertoft: *Danskhed på Pampaen 1875-1950*, Århus 2005, side 37 ff., Brasilien - Göran Friberg, *Brasilien Svenskarna* (1988), s. 126

5 Se nærmere om databasen i "Bornholmsk udvandring 1868-1904" i *Bornholmske Samlinger* år 2000, side 106-108.

6 Arkivalier online www.arkivalieronline.dk samt <http://lds.org/churchhistory/library> der fortæller indgående om mormonudvandringen, deltagere, grupper og rejsedagbøger.

7 <http://www.bsflf.dk/download.asp> For årene 1868-1910 mangler der en hel del udvandrere (omkring 2.600) i denne database selvom de pågældende kan genfindes blandt de der købte oversøiske billetter fra Bornholm. Noget tyder på, at der tilsvarende er for få udvandrere optegnet for årene 1910-1940.

folketællinger. Det skyldtes dels at mange af de omkring 50.000 udvandrere fra det tysk besatte Sønderjylland 1864-1920, tog af sted som tyske statsborgere, men efterfølgende lod sig registrere som danskfødte i de oversøiske folketællinger⁸, dels at afrejseregistreringen i selve Danmark ikke fik noteret alle danske udvandrere. Det var nemlig ikke et lovkrav at man skulle registreres, kun et tilbud fra myndighederne om at få sin billet registreret så man kunne få erstatning, hvis det kunne påvises at man var blevet snydt af sit rejsebureau. I det følgende vil vi i hvert fald gang efter gang støde på bornholmere, der rent faktisk eksisterede og boede i oversøiske områder uden på nogen måde at være blevet registrerede som afrejste i det hjemlige danske materiale.

Vi kan derfor slå fast at der i den her omhandlede periode var tale om en oversøisk udvandring fra Bornholm på mindst 10.000 personer og hermed en fjerdedel af gennemsnitsbefolkningen. Det var langt højere end fra andre dele af landet. De færreste udvandrere kom fra Midt- og Vestjylland hvor der netop i denne periode blev skabt nye landbrug og byer. Regnet på baggrund af den gennemsnitlige befolkning havde Viborg amt 4 % udvandring, Ringkøbing 5 %; Randers 6 % og Ribe 10 %. Fra de tættere befolkede områder med en kraftig økonomisk vækst som Østjylland, Fyn og Sjælland udvandrede omkring 10 %. Vejle amt havde 13 %; Århus og Præstø amter 12 %; Svendborg og København 10 %, Odense, Holbæk og Sorø 9 %. Den kraftigste udvandring fandt sted fra Lolland-Falster og Nordjylland hvor Maribo, Hjørring, Aalborg og Thisted amter havde op imod 20 % udvandrere - altså en femte-

del af gennemsnitsbefolkningen. Men disse høje tal blev som nævnt overgået af Bornholm der med 25 % af befolkningen havde en udvandringsrate på mere end det dobbelte af det danske gennemsnit på 10 %.

En så markant udvandring kræver en nærmere beskrivelse og forklaring og første forsøg på dette blev gjort i „Bornholmsk udvandring 1868-1904“ trykt i „Bornholmske Samlinger 2000“ side 103-124. Med nærværende artikel „Den oversøiske udvandring fra Danmark og Bornholm 1840-1940“ vil jeg, ud over at henvise til hvad jeg tidligere har skrevet, dels udvide tidsrammen, dels supplere emnet med en lang række nye kilder, som jeg ikke havde til rådighed for ti år siden. Det gælder særligt folketællingslisterne fra Danmark, Sverige, USA, Canada og Australien for årene 1850-1930, de oversøiske ankomstlister 1820-1945, samt en række hidtil ubenyttede erindringer og avisartikler. Målet vil ganske særligt være at behandle den allertidligste udvandring fra Bornholm for at beskrive opbygningen af det netværk i de oversøiske områder, der gjorde det muligt at skabe de helt nødvendige jobmuligheder og „sprogskoler“ for de udvandrere der fulgte efter de allerførste. Det var i en sådan „rugekasse“ i Jamestown, at Jacob Riis blev placeret i 1870 hos Lars Nikolaj Rømer fra Rønne, mens Lars Nikolaj Rømer selv blevet modtaget af Marcus Jacobsen fra Poulsker samme sted i 1857. Selv var Marcus Jacobsen i 1855 den allerførste dansker i Jamestown, hvor han blev modtaget af svenske indvandrere, der mod deres vilje var strandet i Jamestown som de første skandinaver i årene 1847-1854.

8 Henning Bender: Den danske udvandrerdatabase og udvandringen fra Nordslesvig, Sønderjysk Månedsskrift 7/8 1997, side 202.

Udvandringen starter 1840 - 1868. Sømænd, guld og Gud

Sømænd

En mindre oversøisk udvandring havde fundet sted i århundreder, særligt fra øer, der som Bornholm supplerede landbruget med fiskeri og søfart. De fleste søfolk vendte dog tilbage og kunne fortælle om den store verden uden for øen, men der var også dem der slog sig varigt ned i de fremmede havnebyer. Vi ved det først fra 1850, hvor folketællingerne i USA begyndte at oplyse om fødeland og således opregnede 1.893 danskfødte i USA. Disse danske viste sig særligt at være sømænd der holdt til i havnekvartererne i New York (456), Boston (188) og New Orleans (256). Her, i New Orleans, finder vi eksempelvis „Andre Ancor“, eller Anders Ancher som han hed, da han i 1814 blev født i Rønne. Senest i 1841 havde han slået sig ned som rigger (den der sørger for sejl og master på skibene) sammen med andre danskfødte på et af de mange skibsværfter på Mississippis vestre bred. Vi ved det, fordi han i 1841 giftede sig i New Orleans med Anna Byrne, født i Irland 1816, og fordi parret i 1850 havde fem børn mellem 8 og 1 år: John, Anna, Henry, Mary og Elina.⁹

Guld

Selve starten på den store udvandringsbølge fra Danmark må dog sættes til om-

kring 1850 da rygterne om store guldfund i såvel Australien som Californien spredte sig over hele kloden. Det trak selvsagt også danskere til i en sådan grad, at man fra australsk side omkring 1860 anslog, at der befandt sig omkring 1.000 danskere i arbejde omkring guldfelterne i Victoria uden for Melbourne.¹⁰ Tilsvarende var der 91 danskfødte i Californien i guldfelterne lige nord for Sacramento i 1850, men allerede i 1853 var tallet vokset til 301 og i 1860 var der 1.257.¹¹

Den første vi med bestemthed ved tager af sted som guldgraver fra Bornholm var den 24-årige Jens Peter Marcher, gårdmand Peder Marchers søn i Dyndebjerg, Povlsker, der ifølge kirkebogens afgangsliste 23. marts 1852 rejste „til Lybek, senere fra Hamburg til the diggings i California“. 16. april 1852 sejlede han fra Hamburg om bord på briggen „Perseverance“ og nåede 10. juni til New York.¹² Om han begav sig til Californien ved vi ikke sikkert. Han havde i givet fald tre alternativer: han kunne gå de 6.000 km fra New York til San Francisco, sejle 25.000 km syd om Sydamerika, eller krydse landtangen ved Panama. Ved folketællingen 1860 er han i hvert fald at finde som den første danske gårdejer i La Salle County i Illinois lige vest for Chicago. Gården, der har en højere ejendomsværdi end naboernes, kan meget vel være købt for penge tjent på guld i Californien.

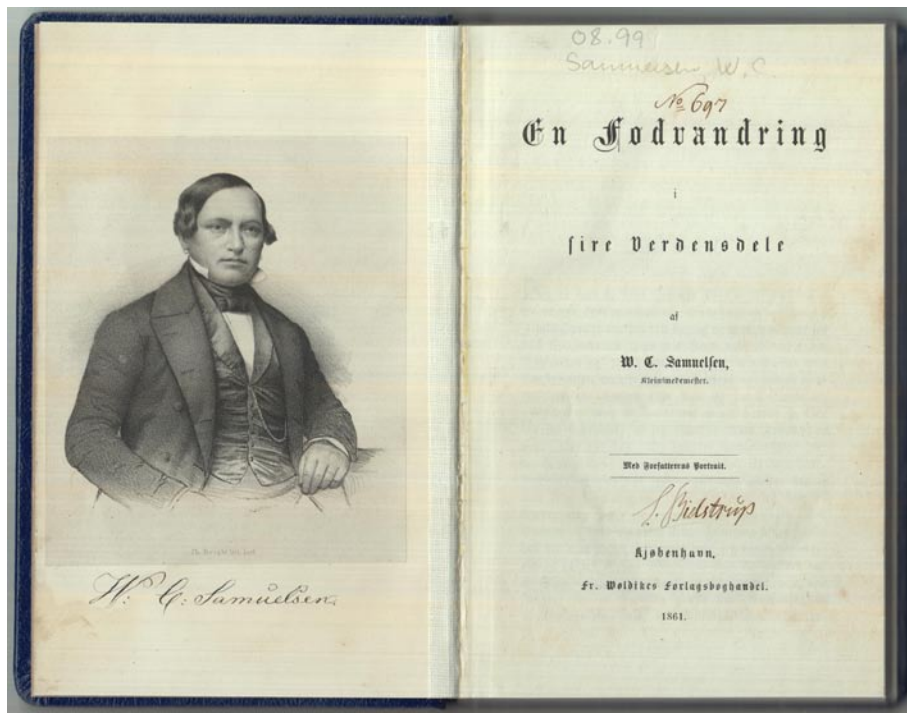
Men uanset hvilken vej man tog, varede turen Danmark-Californien i reglen mellem 6-9 måneder. Niels Grønlund (1834-

9 US Federal Census 1850 var den syvende folketælling efter starten 1790 - og herefter hvert tiende år. Det var samtidigt den første tælling der talte alle personer i en husstand og fortalte i hvilket land eller amerikansk stat de var født. Da denne og de senere folketællinger er digitaliserede kan man søge på fødeland "Denmark" - og fortsætte med dette frem til 1950 hvorefter fødeland erstattes af "etnisk" tilknytning. 1,8 millioner amerikanere angiver i 2010 Danmark som deres primære "forfædre-land".

10 James Jupp; *The Australian People* (2001), s. 252ff.

11 Ud over de føderale folketællinger hvert tiende år blev der foretaget en række delstatstællinger, således en for Californien i 1853. Hertil kom valglistes og i forbindelse med borgerkrigen 1861-1865 og verdenskrigene, lægdsruller.

12 Passagerlister fra Hamburg 1850-1934 - samt ankomstlister New York 1820-1957

Allingeboen W.C. Samuelsen's beretning, En Fodvandring i fire Verdensdele. 1861. Samuelsen fortæller bl.a. om sin tid som guldgraver i Australien. Bogen stammer fra bogsamleren på Tornegård i Bodilsker, Lars Bidstrups samling, BØA.

1910) fra Rønne, som vi siden skal vende tilbage til, var endda 11 måneder om rejsen. Men det skyldtes en omvej via Jamestown. Han tog fra Rønne 8. april 1857 for at nå guldfelterne i Californien over land fra New York, over de store søer og ad the gold trail fra Iowa. Han nåede imidlertid ikke længere end til Buffalo, havnebyen ved Eriesøen, førend pengene tog slut og i stedet traf han i det nærliggende Jamestown den ovennævnte Marcus Peter Jacobsen (1834-1920) fra Bornholm, der var kommet fra Aaker to år tidligere. Her, i Jacobsens serviceværksted for hestevogne, tjente Niels Grønlund så mange penge, at han i stedet kunne sejle fra New York 20. januar 1858, krydse Panama og på den anden side af tungen finde et skib til San

Francisco, som han nåede 13. februar. Herefter slap pengene nok engang op og han måtte fortsætte til fods op til guldfelterne, hvor han mere end en måned senere, i april 1858 mødte sin ældre bror Peter Grønlund. Niels Grønlund fortalte siden betaget om de smukke landskaber, men også om det opslidende og udsigtsløse arbejde i guldfelterne. Så brødrene Grønlund fra Rønne vendte derfor tilbage, til fods tværs over kontinentet, hvorefter vi finder dem i Jamestown, New York, 1860 og siden som de første danskere i Warren, Pennsylvania i 1862.¹³

¹³ Warren Evening Mirror, Tuesday Sept. 6, 1910; page two, The Death Record of Nelsson Greenlund, kontrolleret med folketællinger, passagerlister mm..

Clipperskibet „Champion of the Seas“ i Boston som nybygning i sommeren 1854 før den afgang fra Liverpool samme år; der på 72 dage bragte 780 passagerer til Melbourne i Australien, herunder F.G.E. Abrahamsen fra Svaneke. Det blev den hurtigste tur; der nogensinde er foretaget med et sejlskib på denne rute. Clipperen sejlede både England-Australien; England-New-Zealand - men var egentlig bygget til turen fra New York til San Francisco - syd om Kap Horn (Sydamerika) - hvad den også gjorde mange gange i sin levetid, indtil den blev forladt af sin besætning mellem Kap Horn og Antarktis den 3. januar 1877. Skibet, der tog vand ind og var ladet med guano, forsvandt, men besætningen blev reddet af den britiske brig „Windsor“. Daguerreotypi, Southworth & Hawes, Boston, 1854. Museum of Fine Arts i Boston.

Det var derfor både kortere, billigere og betydeligt hurtigere at tage til guldfelterne i Australien, og det er der da også mindst otte, men snarere op imod 50 unge mænd fra Bornholm der gjorde mellem 1854 og 1868¹⁴. Fra Svaneke kender vi eksempelvis skolelærerens søn, Fritz Gottlieb Emil Abrahamsen (1837-1898) om hvem kirkebogen den 25. marts 1854 fortalte, at den kun 16 årige dreng agtede sig „til Kjøbenhavn for at gaee til Australien“. Hvad der forsinkede ham undervejs ved jeg ikke, men den 11. oktober 1854 var han i hvert fald om bord på den amerikansk byggede clipper „Champion of the Seas“ og så gik det ellers hurtigt for de 780 passagerer. Det hurtigste noget sejlskib nogensinde har tilbagelagt turen Liverpool-Melbourne. Med en tophastighed målt over 24 timer på 36 km/t (eller 20 knob) og en gennemsnitsfart på 15 km/t tog det 72 dage med en rute syd om Afrika og Australien langs den store globale cirkelrute så tæt på Antarktis som muligt. Man var fremme den 23. december 1854 og måtte så i øvrigt ærgerligt nok vente syv dage i karantæne uden for havnen i Melbourne. Normalt tog turen dengang mellem 90 og 120 dage også om man tog med et dampskib, der jo i modsætning til sejlskibet skulle bunkre kul flere steder undervejs.¹⁵

(Fritz) Emil Abrahamsen fra Svaneke, som vi genfinder som ejer af en guldmine i Bendigo, nord for Melbourne i Victoria, var hjemme i Danmark på besøg med sin hustru Karen i 1883-1884, men døde i 1898 i Australien 61 år gammel¹⁶. Verden var ved at blive lille og fremkommelig for dem der ønskede at rejse og interessen for i det mindste at læse om det fremmede voksede. „Jorden rundt på 80 dage“ blev en bestseller i 1870'erne, men allerede i 1861 havde smeden i Allinge, Walerius Christian Samuelson (1818-1867) udgivet sin mindst lige så spændende bog „En Fodrejse i fire Verdensdele“ om sine oplevelser som våbensmed på Balkan, Lilleasien og Nordafrika 1838-1842, hvortil kom en „smuttur“ til Australien i årene 1854-1856, hvor han bl.a. fortæller om de mange bornholmere han fulgtes med til Australien og de endnu flere han mødte i Bendigo i Australien.

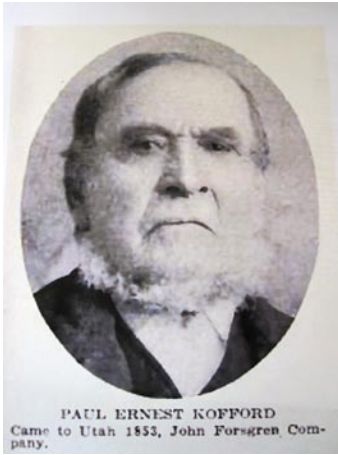
Gud

Blandt de bornholmske sømænd der slog sig ned i USA's havnebyer kunne man i 1850 i St. Louis, knudepunktet hvor floderne Mississippi, Missouri og Illinois løber sammen, finde Paul Ernst Kofoed (1813-1891). Han var født i en fiskerfamilie i Svaneke og fortalte selv, at han efter at havde krydset Atlanterhavet 23 gange, havde fundet det på tide at slå sig ned og

14 De bornholmske kirkebøgers afgangslister har otte daterede afgange til Australien, men May-Lills Didriksens database <http://www.bslf.dk/download.asp> yderligere har næsten 50 udaterede afgange, der dog, fødselsårene taget i betragtning, meget vel kan være guidgravere

15 [http://en.wikipedia.org/wiki/Champion_of_the_Seas_\(clipper\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Champion_of_the_Seas_(clipper))

16 Victoria passenger lists 1839-1923; Australian death Index 1808-2007.

*Paul Ernst Koford, 1813-1891, foto o. 1890 fra *Pioneers and prominent Men of Utah*, by Frank Esshom, Salt Lake City, 1913.*

stifte familie. Han var derfor blevet styrmænd på en af de mange hjuldamperer, der sejlede på det store flodsystem midt i USA. Han fandt logi hos en familie i St. Louis, men var betænkelig ved deres tro!

“Da jeg forstod at de var mormoner tøvede jeg meget med at flytte ind, for alt hvad jeg havde hørt om denne sekt var rigtigt dårligt. Jeg var ved at gå igen. Men så kom Fanny, husets smukke datter på 18 år. Det skulle få indflydelse på resten af mit liv. Jeg begyndte at opvarte hende og fandt ud af, at hun var dejlig og mormonernes tro god nok. Vi giftede os den 27. juli 1849 og jeg blev døbt som mormon den 9. september 1849”.

Fanny (Merrick) hørte med sin familie til blandt de allerførste mormoner. Hun havde i 1838 oplevet at hendes far og broder var blevet lynchet og var blevet adopteret af religionsstifteren og profeten Joseph Smith, da han i sin tur blev lynchet i 1844. Resterne af de “sidste dages hellige” var flygtet mod vest ledet af profeten Brigham Young. Det var ham der i 1847 ud-råbte Utah som Zion “det forjættede land”. Fanny var således opvokset i troen og pres-

sede derfor sin bornholmske mand for også at tage med hende til Utah. Selv følte han dog, at han “ikke var parat til den lange rejse over Rocky Mountains og slet ikke nu hvor vi havde fået vores lille søn Charles”.

Sønnen havde de fået den 24. august 1850 og Paul Ernst »Koford« som han nu kaldtes, holdt således tappert stand mod hustruens rejsefeber indtil 30. marts 1853 hvor »bomben sprang. Fanny havde uden at spørge mig aftalt at tage til Utah med en stor dansk gruppe af »hellige«. Hun sagde også, at om jeg blev i St. Louis, så ville hun rejse alene og tage sønnen med. Så ligesom Adam fulgte Eva besluttede jeg mig for at gå med. Efter at have mærket glæden ved at have en kvinde i mit liv og en søn sammen, ønskede jeg ikke at være alene«.

Både Paul (1813-1891), Fanny (1831-1911) og sønnen Charles (1850-1926) sluttede sig derfor i april 1853 til det første store danske udvandrerselskab, der nogensinde havde krydset Atlanterhavet og det nord-amerikanske kontinent. I gruppen var der 200 hellige, hvoraf de 38 var fra Bornholm så Paul fra Svaneke benyttede naturligvis lejligheden til at prale med sin dygtige amerikanske kone:

»Fanny var den eneste, bortset fra lederne, der kunne engelsk og hun lærte kvinderne fra Danmark hvordan man bagte brød over en lejrild der brugte tørret bisongødning som brændsel. Vi skiftedes til at bære Charles på vore skuldre hele vejen, så trækvognen ikke blev for tung.«¹⁷

Allerede i maj 1851 var de første missionærer kommet til Danmark, hvor de med den nyvundne grundlovsgivne religionsfrihed og i modsætning til hvad tilfældet var i vore nabolande frit kunne udbrede den nye lære, der i løbet af sommeren 1851 bredte sig over hele Danmark. Særligt kraftigt dog

¹⁷ <http://lds.org/churchhistory/library/>

Ankomsten til Utah. Udsigten over Salt Lake dalen, det forjættede land »Zion« fra bjergene, når man kom fra øst, således som de store rejsegrupper fra Bornholm gjorde. Foto Henning Bender, 1991.

i landets »yderområder«: Nordjylland og Bornholm. Missionærernes vej gennem landet kan følges gennem de uroligheder som den nye tro vakte til live. På Bornholm allerede i efteråret 1851, hvor Bornholms Avis den 2. december 1851 omtalte voldelige optøjer i Rønne, Åker og Nylars rettet mod mormonmissionærerne¹⁸

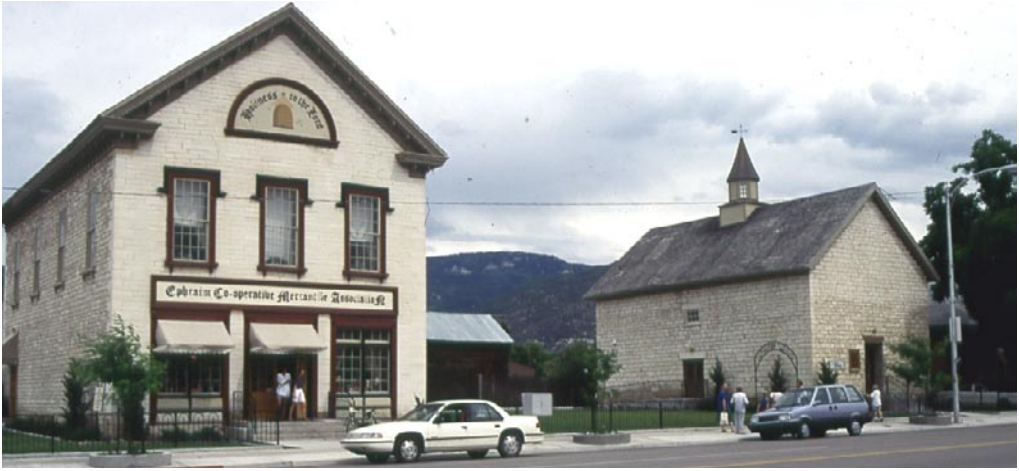
Rejsen til »det forjættede land« Utah

Den 27. november 1852 samlede det første oversøiske rejseselskab nogensinde fra Bornholm sig i Rønne for at rejse via København til Utah i de vestlige Nordamerika. De knapt 50 bornholmere mødtes med trosfæller fra resten af landet og den 20. december 1852 var der så mange, at 294 »hellige« kunne sejle med hjuldampere »Obetrit« i stormende kuling fra København til Kiel. Via Hamburg og Hull nåede

man Liverpool den 29. december, men måtte herefter vente om bord på barken »Forest Monarch« frem til den 16. januar 1853, førend det stormfulde vejr tillod afgang. Turen til New Orleans blev til gengæld præget af lange perioder med vindstille og først tre måneder senere, efter at drikkevandet var sluppet op og maden fordærvet, kunne man den 19. marts lægge til kaj i New Orleans. Her fortæller ankomstlisterne, at der endnu var 282 tilbage af de 294 der tog af sted fra København, men det blev værre. En koleraepidemi i New Orleans fortsatte med at hærge under sejladserne op ad Mississippi, forbi St. Louis og frem til Keokuk i det østligste Iowa. Her slog man lejr i flere uger for atter at samle kræfter inden turen den 21. maj 1853 fortsatte til fods gennem Iowa, Nebraska, Wyoming til Salt Lake City der blev nået den 30. september 1853.

Af de 294 der tog af sted fra København i 1852, var der nu, med tilgang af nyfødte undervejs medregnet, netto 202 personer, herunder 38 bornholmere, der blev modta-

¹⁸ Mulder: Homeward to Zion, (1957), s. 158-162.

Ephraim, Sanpete County, Utah. Offentlige bygninger opført under Paul Kofford's borgmestertid. Til venstre byens fest- og forsamlingsaal, senere brugsforening og nu Lokalhistorisk Arkiv. Til højre "tiendeladen", hvor skatter til kirken og de fattige i form af korn og kartofler blev indsamlet. I vore dage byens kunstmuseum. Foto Henning Bender 1991.

get af profeten Brigham Young¹⁹ Han anviste Sanpete County hen ved 200 km syd for Salt Lake City som bosættelse for danskerne og det blev her, omkring byen Ephraim, at den største danske bosættelse i 1800-tallets vestlige USA udviklede sig. Vor sømand fra Svaneke, Paul Ernst Kofford, blev frem til sin død i 1891 bosættelsens ubetingede leder som biskop og borgmester. Paul og Fanny Koford var blandt de få, der kunne kommunikere på engelsk med kirkens ledere og Paul kunne således lede byrådsforhandlingerne i Ephraim på dansk, mens Fanny kunne tage referat på engelsk så de styrende kunne læse hvad der skete i Ephraim.

Ephraim og de øvrige byer i Sanpete county, der blev befæstet pga. angreb fra indianerne, trak i de følgende år mere end 300 bornholmske mormoner til netop dette område selvom de første ture var ret risikable. Den næste udvandrergruppe rejste allerede den 26. december 1853 fra Køben-

havn og bestod af 680 "hellige" hvoraf 58 var bornholmere. Næsten en tredjedel døde dog undervejs inden man nåede Utah 5. oktober 1854. Hvad de følgende ture angik, blev det lidt efter lidt bedre i takt med bedre organisation og trafikmidler. 1857-gruppen var den sidste rigtigt store, med 50 mormoner, der forlod Bornholm, men denne gang nåede næsten alle frem. Man tog simpelthen med toget fra New York via Philadelphia til langt ind i Nebraska og for hver af de følgende ture gik jernbanen stadigt længere indtil den nåede Utah, fra såvel Stillehavet som Atlanterhavet, i Ogden nord for Salt Lake City mandag den 10. maj 1869. De bornholmske mormoner der nåede frem til Utah, det vil først og fremmest sige til Ephraim, omfattede pr. tiår: 1853-1860: 167; 1861-1870: 39; 1871-80: 32; 1881-1890: 106 - altså i alt 344.²⁰

¹⁹ <http://lds.org/churchhistory/library/pioneercompany/1,15797,4017-1-119,00.html>

²⁰ Afgangslisterne i de bornholmske kirkebøger; ankomstlisterne i New York og New Orleans, pionerkompagniberetninger i lds.org/churchhistory - samt folketællingslisterne for Utah, særligt Sanpete county.

Sammenfatning 1840-1868

Pionererne og opbygningen af et netværk.

De første 20 år af udvandringen fra Bornholm var ikke kendetegnet af store mængder udvandrere, men vi kender navnene på 468 udvandrere hvoraf de 206 var mormoner. Men vi ved også at der var betydeligt flere udvandrere end disse, for vi finder ofte, helt tilfældigt, bornholmere i de amerikanske folketællinger fra 1850, 1860 og 1870 der ikke er nævnt som udvandrere i det danske materiale. De "forsvinder" blot fra de danske folketællinger og noteres ikke i kirkebøgernes afgangslister.

Men selvom der så blot har været tale om mindre end 500 bornholmere, der havde bosat sig oversøisk mellem 1850 og 1868, er deres betydning for den videre udvandring meget betydelig. De demonstrerede at det kunne lade sig gøre, at der fandtes en langt større verden end den hidtil kendte og at denne nye verden gav store og uendelige muligheder, der næppe blev ringere af at blive beskrevet i breve der blev sendt hjem. Det betød desuden at andre turde tage af sted, for var det egentligt værre end at man i første omgang kom til steder, hvor man talte bornholmsk og kendte de andre, men til gengæld langt lettere kunne få job, tjene penge og lære sig det engelske sprog.

Allerede i 1840'erne fandt vi bornholmske sømænd, der var gået i land i havnebyerne og enkelte trængte endda helt frem til kontinentets midtpunkt, hvor de som flodskipperen Paul Ernst Kofoed fra Svaneke mødte de første bornholmske mormoner og fulgte dem til Utah, hvor Paul sammen med Fanny blev garanter for ordnede forhold.

Andre tog af sted som guldgravere til Californien og nåede enten frem, strandede på vejen eller vendte tilbage til staterne

Illinois, New York og Pennsylvania, hvor de dannede de første kerner til det, der siden skulle blive de stærkeste bornholmske bosættelser i Amerika. Jamestown i New York og Warren i Pennsylvania, La Salle i Illinois og Modesto i Californien.

Udvandringen fra Bornholm 1868-1940. Et bedre liv.

Når udvandringen tog så kraftigt fart fra slutningen af 1860'erne skyldtes det flere faktorer. Det var af afgørende betydning at enkelte pionerer var rejst i forvejen og i breve hjem kunne fortælle om hvor godt det gik i det fremmede. De der kom først tilbød samtidigt hjælp, assistance og arbejde til de venner og bekendte derhjemme, der ville tage samme chance og ville gøre det i et hjemligt miljø, hvor man lidt efter lidt kunne lære det fremmede sprog. Borgerkrigen 1861-1865 var overstået og Homestead-loven af 1862 i praksis trådt i kraft efter krigsafslutningen. Det var en lov, der gav selvstændige farmere, amerikanere såvel som nyankomne indvandrere, gratis ejendomsret til 160 acres, dvs. 64,7 ha, uopdyrket statsejet jord mod til gengæld at forpligte sig til at bo på jordstykket i fem år eller betale 1,25 dollar pr. acre, hvis de rejste et hus og boede der i mindst seks måneder. Men loven betød også, at indvandrerne måtte længere og længere vespå for at finde sådan gratis jord. Men det blev en så stor succes i USA, at også andre oversøiske lande, navnlig Canada, Australien og New Zealand, fra omkring 1870 med et vist held forsøgte at accelerere indvandringen fra Europa med løfter om gratis rejse og jord. Senere fulgte også Brasilien, Argentina og Sydafrika efter med sådanne tilbud.

Den eksplosive vækst i den oversøiske udvandring i disse år gik hånd i hånd med en kraftig udvikling af skibe og jernbanelinier. Det viste sig yderst lukrativt at sejle

udvandrere af sted til de nye lande, navnlig USA, hvor den voksende befolkning opdyrkede ny jord og herigennem leverede returlaster til Europa i form af billigere og bedre korn end det europæerne kunne producere. Det skabte naturligvis fra midt i 1870'erne en alvorlig landbrugskrise i Europa, men det betød blot, at endnu flere europæiske udvandrere tog af sted i 1880'erne, indtil den voksende produktion i 1890'erne skabte afsætningskrise i USA. Eller sagt med andre ord, parallelt med de store folkeflytninger opstod der en sammenhængende verdensomspændende økonomi med globale vækstperioder og kriser af en art, som vi kun kender alt for vel i dag. Udvandringen som massebevægelse

var således et produkt af industrialiseringen og den hermed forbundne transportrevolution, mens de årlige svingninger i antallet af udvandrere blev styret af konjunkturudviklingen.

Transportrevolutionen

Hvor det tidligere havde drejet sig om enkeltstående personer, sømænd, eventyrere, guldgravere eller religiøse grupper, blev det fra omkring 1870 en næsten dagligdags begivenhed at ganske almindelige danskere tog af sted. Det skyldtes først og fremmest en væsentlig forøgelse af rejse-sikkerheden og en radikal nedsættelse af rejsetid og billetpriser. Fra 1890'erne så

I årene 1860 til 1890 voksede jernbanenetet i USA fra 50.000 til 220.000 km. Det var forudsætningen for at det store kontinent kom til at hænge sammen, men det krævede mange jernbanearbejdere. Her ses Jens Pedersen fra Klemensker nr. tre fra højre. Ukendt fotograf 1880'erne. BM 2064.

man grupper af håndværkere, der nærmest pendlede frem og tilbage over Atlanterhavet i takt med svingningerne på det atlantiske arbejdsmarked.

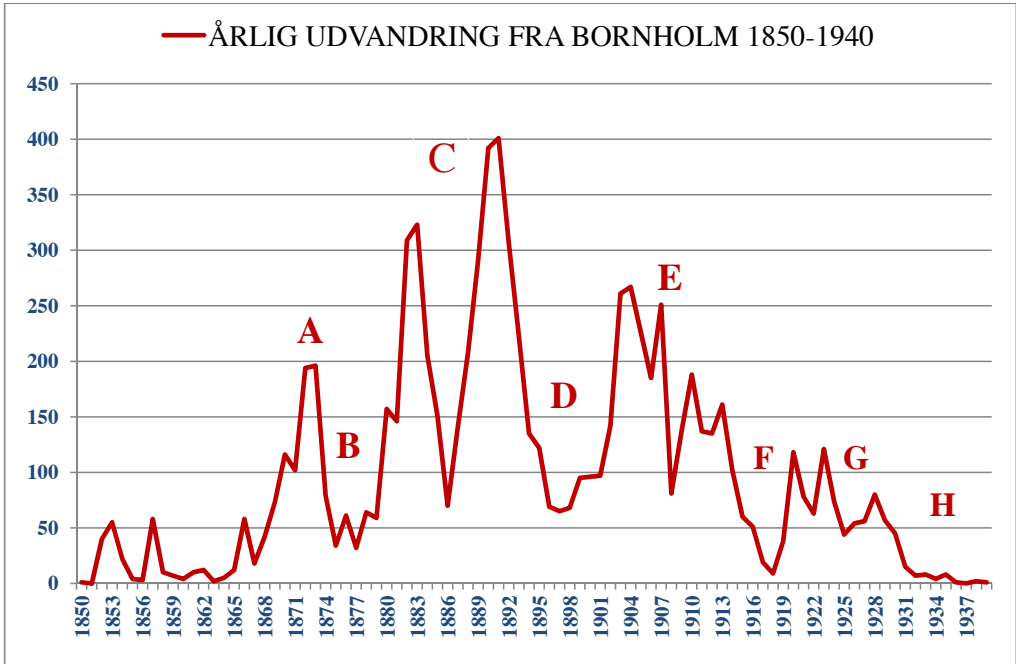
Netop nu, i årene mellem 1866 og 1872, skete det hele på én gang. For bornholmerne startede det med 66-bådene (fra 1866 naturligvis), der gav en regulær og regelmæssig kontakt med hovedstaden. Det samme blev tilfældet fra de fleste andre områder i landet, samtidigt med at stambanerne netop blev bygget i disse år. Fra og med 1869 fik man regelmæssig og direkte dampskibsforbindelse mellem København og New York og samme år oversteg dampskibstonnagen på Atlanterhavet for al fremtid sejlskibstonnagen. Fra Hamburg og Liverpool gik der ordinære passagerskibe til alle dele af kloden og i USA blev jernbanenettet i årene efter borgerkrigen 1861-1865 kraftigt udvidet. Kronen på værket var den transkontinentale jernbane, der forkortede rejsetiden mellem New York og San Francisco fra 7 måneder til 7 dage. Det skete samtidigt med at rejsetiden mellem Bornholm og New York blev reduceret fra 2-3 måneder til 2-3 uger. Den kraftige forøgelse af transportkapaciteten over vand og land betød, at konkurrencen øgedes og billetprisen fra Danmark til New York faldt fra omkring 220 kr. i 1852 til omkring 125 kroner i 1870'erne og fremover. Det skal sammenlignes med en årsløn på mellem 400 og 600 kr. årligt for en arbejder. Men for dem der ikke havde råd, var der mange tilbud om rejser på afbetaling, både fra organisationer og arbejdsgivere i USA. Man følte i hvert fald, at det ikke længere var så farligt at krydse verdenshavene. Startede man eksempelvis fra Rønne på en bestemt dato og klokkeslæt vidste man, i hvert fald med samme sikkerhed som i dag, at man ville være fremme ved sit mål i en fremmed verdensdel på den og den dato og det bestemte klokkeslæt som fremgik af den trykte rejseplan. Men rejseha-

stigheden og telegrafens betød, at økonomiske kriser og lønforhold i USA straks kunne mærkes i Europa eller omvendt.

Konjunkturer og årlig udvandring fra Bornholm

Grafen over den årlige udvandring fra Bornholm i årene 1850-1940 bygger for 1868-1910 på antallet af solgte oversøiske billetter fra Bornholm, før 1868 på egne undersøgelser og efter 1910 på Lill-May Didriksens database. For den del af grafen, der lader sig sammenligne med tal for resten af landet, nemlig årene 1868-1910, er det påfaldende hvor nøje udvandringsgrafene for Bornholm følger den almindelige udvikling i Danmark. Men ikke nok med det - helt tilsvarende bevægelser fra år til år kan følges i alle lokalområder uanset hvilken landsdel, amt eller by der undersøges for Danmark - eller for den sags skyld Nordeuropa. Det skyldes at udvandringen var dybt afhængig af de atlantiske konjunkturer.

- A: Den voldsomme udvandring i de første år af 1870'erne skyldtes den globale fremgang som transportrevolutionen medførte. Det skabte ikke blot skabte vækst i Danmark men kraftig efterspørgsel på arbejdskraft i USA, Canada, Australien og New Zealand.
- B: Fra september 1873 udløste en række amerikanske bankkrak og tyske (og danske) aktieselskabssammenbrud en international krise der varede frem til omkring 1879. Finansiell overophedning samt europæisk omstillingskrise inden for landbruget.
- C: 1879-1893 havde USA en langvarig højkonjunktur kun afbrudt af en kortvarig men intens krise i 1884. For Danmark var perioden kendetegnet af krise og landbrugsomlægning. Fra midt i 1880'erne dog forbedring i de danske byerhverv.

- D: 1893-1900 krise og arbejdsløshed i USA særligt forårsaget af kraftig landbrugsoverproduktion, men kraftig fremgang og vækst i såvel landbrug som industri i Danmark.
- E: 1901-1914 kraftigere vækst i USA end i Europa, det er i disse år USA bliver verdens største og mest innovative økonomi.
- F: 1914-1918: Første Verdenskrig
- G: 1919-1928: Gyldne tider (men indvandringsrestriktioner) i USA, men efterkrigskrise i Europa.
- H: 1929-1939: Verdenskrisen og kraftige indvandringsrestriktioner i USA

Der var med andre ord en klar sammenhæng mellem de økonomiske konjunkturer på begge sider af Atlanterhavet og udvandringen.

Udvandrerne alder og køn²¹

Udvandrerne var unge: 66 % var unge mellem 16 og 29 år, 16 % under 16 år og 18 % mere end 29 år. For Danmark som helhed henholdsvis 62 %, 21 % og 17 %.

Udvandrerne rejste alene: Bortset fra børnene under 16 år der for størstedelen - 85 % - rejste sammen med deres familie, rejste resten af udvandrerne fra Bornholm i overraskende ringe grad i familiegupper - kun 7 %. På landsplan var der tale om 22 % af udvandrerne over 16 år.

Udvandrerne var overvejende unge mænd: Mere end 2/3 af udvandrere mellem 16 og 29 år var mænd (Bornholm 68

²¹ Samtlige oversigtsstørrelser vedrørende de bornholmske udvandrere, køn, alder, hvorhen de tog mm. bygger på Udvandrerdata-basen 1868-1910 - se www.emiarch.dk

%; Danmark 66 %) mens kønsfordelingen var ligelig blandt børn og ældre.

At udvandrerne var unge, ikke medbragte familie og for hovedpartens vedkommende var mænd, betød i øvrigt generelt, at de danske udvandrere måtte gifte sig ind i andre etniske grupper og på denne måde assimileredes forholdsvis hurtigt i det amerikanske samfund. I praksis overlevede særlige bornholmske bosættelser i de oversøiske lande ikke første generationsindvandrerne. Anden generation følte sig som amerikanere, canadiere, australiere osv.

Målt over tid kan det for Danmark som helhed iagttages at andelen af børn, ældre og familier faldt stærkt fra tiår til tiår i perioden samtidigt med at andelen af unge mænd voksede. Det skyldtes en væsentlig ændring i erhvervs mønstret. Frem til omkring 1885 rejste de fleste danske udvandrere af sted for at søge fremtiden i det amerikanske landbrug og tog derfor familien med. Efter 1885 blev der i stadig højere grad tale om unge mænd, der søgte deres fremtid i de amerikanske storbyer. Det særlige ved Bornholm var imidlertid at dette mønster prægede udviklingen lige fra begyndelsen. Landbrugsudvandringen fra Bornholm var beskeden i forhold til landsgennemsnittet, det gjaldt også udvandrere uden erhverv, hustruer og børn. Derimod var antallet af udvandrere med byerhverv betydeligt større end landsgennemsnittet.

Udvandrerne's erhvervsfordeling

Kopierne af de udstedte billetter indeholder de stillingsbetegnelser eller den stilling i familien udvandrerne selv angav. Trækker man dem uden erhverv fra (hustruer, børn o.l.), fordeler de erhvervsaktive udvandrere fra Bornholm sig med 1.386 med landbrugserhverv og 3.529 med byerhverv. Svarende til 23 % / 77 % - mens det på lands-

plan er 33 % / 67 %. Altså en markant lavere landbrugsudvandring fra Bornholm.

Landbrugsudvandring

Landbrugsudvandringen fra Bornholm omfattede i virkeligheden kun ganske få selvstændige landmænd. I hvert fald om man dømmer efter hvad de selv oplyste ved billetudstedelsen. 33 kaldte sig gård ejere, 51 husmænd, mens derimod hele 1.301 - altså langt de fleste - kaldte sig karle, tyende og daglejere. Af disse var en femtedel kvinder (275). Men at de kom fra landet betød langt fra, at de fortsatte med at arbejde på landet når de nåede USA, rigtig mange blev eksempelvis arbejdere i industrien. Det gjaldt også de syv gartnere og 27 fiskere, hvoraf flertallet tog til indlandsstater uden fiskeri.

Der var dog tale om en vis koncentration af bornholmske landbrugsbosættelser, først og fremmest lige vest for Chicago i Illinois og øst for San Francisco i Californien. Ud over landmænd var der også en hel del af de 55 møllere og 38 mejerister fra Bornholm, der tog til disse områder. For næppe var landbrugsomlægningen i Danmark fra kornavl til animalsk produktion påbegyndt, førend systemet blev eksporteret. Allerede i 1884 blev det første danske andelsmejeri åbnet i USA og som i Danmark spredte andelsmejeritanken sig lynhurtigt ud over USA. Det skete særligt fra sidst i 1880'erne og i det første tiår af 1900-tallet i takt med at de voksende amerikanske byer fik behov for mejeriprodukter. Eftersom ideen var dansk, var det nærliggende at trække fagkundskab fra Danmark. Det betød at der udvandrede mere end 1.000 mejerister fra Danmark, hvoraf 38 kom fra Bornholm. Mejeristerne var ofte vigtig for en nydannet by, for efter at mejeriet var startet blev der hurtigt brug for smed, købmand, tømmer og bager - samt flere mælkeleverandører!

August Ludvig Nielsen, f. 21.6.1871 i Bodilsker, ankom to gange til New York, 29.3.1890 og 16.9.1899. Begge gange gik turen videre til South Dakota. Første gang til "tyende-markedet" i Canton, i det østligste South Dakota, hvor landmænd fra hele området fæstede medhjælpere når de ankom fra Europa. Anden gang - og nu som amerikansk statsborger - direkte til et medhjælperjob hos et tysk ægtepar på en gård i Nine Mile nord for Badlands i det vestligste South Dakota. NM.

"Onkel Ludvigs hus i Amerika" - et så kaldt sod-house (tørvehus), blev efterhånden som indvandrerne bredte sig ud over den amerikanske prærie i årene 1850-1900, bygget overalt men forsvandt, når nybyggerne erstattede dem med normale huse af træ. De yngste tørvehuse som dette, bygget af August Ludvig Nielsen, fandt man før 1914 længst mod vest i "the badlands" i South Dakota. Et område med stiv lerjord og sjældne, uregelmæssige, men kraftige regnskyl. NM.

Få kilometer fra "Onkel Ludvigs Hus" i Badlands, South Dakota, der nu er væk, findes det eneste originale bevarede sod house i USA, bygget 1909. Foto Henning Bender 1993.

Byudvandring

Blandt de mange titler, der optræder i udvandrerlisterne, er håndværkerne vældigt dominerende blandt udvandrerne fra Bornholm. Det danske byggeboom sidst i 1890'erne blev fra 1900 afløst af stilstand og det var bl.a. derfor at 48 murere, 67 malere, 55 tømrere og 364 snedkere kunne få langt bedre aflønnet arbejde i de amerikanske byer. Særligt var de bornholmske møbelsnedkere allerede fra 1860'erne værdsatte medarbejdere i de vestlige dele af staterne Pennsylvania og New York. En anden markant gruppe var 204 smede- og maskinarbejdere, hvis udvandring ligeledes skyldtes, at den hektiske danske industrialisering i 1890'erne havde slået et større brød op end landet kunne bære, men der var brug for dem i et land der netop i disse år passerede det samlede europæiske

industripotentiale. Herudover var stort set alle håndværksfag repræsenterede: 38 bage- gere, 90 skomagere, 10 karetmagere, 49 skræddere, 11 urmagere, 13 slagtere og 26 saddelmagere, otte hjulmagere - og som noget helt specifikt bornholmsk: 154 stenhuggere og 164 sømænd.

Var man en voksen kvinde var mulighederne ikke så nuancerede. 394 udvandrede som hustruer, 57 som enker, men endnu flere som kvindeligt tyende: 275 fra landet og 692 fra byerne. Herudover kunne man være syerske (132), dameskrædder (9), modehandler (8), ekspeditrice (8), sygeplejerske (7), lærerinde (6), arbejder (5), tandlæge (2), fotograf (1). Kvinder var imidlertid en mangelvare i det amerikanske samfund og det betød, at ikke mindst tyende havde en langt bedre mulighed for social opstigning gennem ægteskab eller selvstændigt erhverv i USA end hvad sam-

Typisk amerikansk bolighus der kunne være placeret overalt i USA fra New York til Californien. Det er nok bornholmere, der stolt står foran deres nybyggede hus, for fotografiet blev sendt til Langedebygård i Bodilsker. BM.

tiden kunne tilbyde i det danske samfund. Det gjaldt også politiske og økonomiske rettigheder.

Mere end 19 ud af 20 bornholmske udvandrere tog til USA.

Beregnet på grundlag af databasen på udvandrere 1868-1910 købte 6.630 ud af 6.885 bornholmere billet til USA, svarende til 96, 3 % af alle bornholmske udvandrere. Øvrige bestemmelseslande var derfor set i denne sammenhæng ganske ubetydelige: Canada 151, Australien 70, New Zealand 15; Sydafrika 3, Argentina 12 og Brasilien 1.

Fordelt på byer og stater i USA

Fordeles de 6.630 bornholmere der købte billet i Danmark til USA i årene 1868-1910 på bestemmelsesstederne i USA opstår der

det problem, at 2.510 (38 %) kun købte billet til byen New York, 502 (7 %) til Chicago. Stikprøver viser, at langt de fleste af de danskere der løste billet til byerne New York og Chicago når de nåede frem straks købte billet videre ind i USA. Havde man tilstrækkelig tid kunne man uden større besvær genfinde disse »etaperejsende« i de amerikanske folketællinger og herigenem få at vide hvorhen de tog for at slå sig ned mere varigt. Her må jeg dog nøjes jeg med at beregne bestemmelsesstederne på baggrund af de 3.590 der købte billet længere end til New York eller Chicago. Regner man tallene for hele Danmark bliver resultatet at staterne Iowa og Wisconsin lå øverst som de steder der bliver løst billet til, hver stat med 15 % af de danske udvandrere. Herefter følger Minnesota med 12 %, Nebraska 10 %, Michigan 7 % og Illinois 5 %. Men Bornholm er helt afvigende fra dette landsdækkende mønster. I stedet

købte 25 % af bornholmere billetter til Warren og Jamestown i de vestligste dele af staterne Pennsylvania og New York omkring 700 km nordvest for New York City. 16 % til Illinois, først og fremmest til La Salle ved Illinois-floden 120 km sydvest for Chicago mens endelig 13 % rejste direkte fra Bornholm til Modesto-området i Californien, 120 km øst for San Francisco. Der er grund til at kaste et nærmere blik på netop disse områder, da det kan bidrage til at forklare hvorledes udvandringen fungerede trinvist med en nøgleperson som starter.

Jamestown og Marcus Peter Jacobsen fra Poulsker

Jamestown er den største by (31.146 indbyggere i 2010) i Chautauqua county, den vestligste del af staten New York ud imod Eriesøen. Stedet blev i 1815 navngivet af den første bosætter, James Prendergast og fik købstadsstatus i 1886.²² Den første danske indvandrer kom i 1855, det var bornholmeren Marcus Peter Jacobsen (1834-1920) fra Poulsker. Han var karetmager og etablerede en vognfabrik der eksisterede indtil bilerne blev almindelige. Hans tilstedeværelse betød, at da Jacob Riis dukkede op i byen i november 1870 var der allerede 59 danskfødte i Jamestown og tallet kulminerede i 1910 med 376 hvoraf langt de fleste var bornholmere. Tallet var dog helt forsvindende i forhold til antallet af svenskfødte der voksede fra 1.607 i 1870 til 9.099 i 1910. Byen blev derfor i 1920'erne kaldt den mest svenske by i Nordamerika, men noget sådant pralede man ikke med i 1850'erne!

Tværtimod mærkede Marcus Peter Jacobsen hvordan det var at være den aller-

Apoteket i Kisa, Östergötland, 30 km. nord for Vimmerby, Småland. Apoteker C.G. Sundius (1783-1858) var født i Malmø, men uddannede sig i København og var 1813-1835 apoteker i Hjørring, herefter i Kisa 1835-1858. Her på apoteket i Kisa organiserede han i 1845 Sveriges første udvandringscentral. Det var derfor her de første svenske udvandrerselskaber samledes og rejste til Amerika i årene 1845-1855. De fleste nåede New Sweden i Iowa, men en hel del strandede i Jamestown og Warren, når de ikke havde penge til skibet fra Buffalo til Chicago. Det var disse »strandede« svenske udvandrere der tog imod de første bornholmske udvandrere. Foto Henning Bender 2011.

første af en ny nationalitet og gav udtryk for det i vendinger som mange af vore egne indvandrere i vore dage ville kunne nikke genkendende til:

»En ting plagede mig meget, og det var at de indfødte betragtede mig som mindre-værdig fordi jeg var fremmed og de yngre fortalte mig da også uden omsvøb, at jeg var dum og uønsket! Senere kunne jeg godt forstå hvorfor. Landområderne omkring Jamestown var dengang jeg kom allerede tæt bebygget med små gårde på omkring 100 acres, der alle var beboet af indfødte amerikanere fra Connecticut, Ver-

²² History of Chautauqua County, New York, and its people, American Historical Society, 1921, særligt side 162 om Rømerfamilien.

Jane Johnson alias Anna Jönsson (1845- 1931) kom i 1851 fra Vimmerby via Kisa med sine forældre til Sugar Grove, Pennsylvania, mellem Warren og Jamestown. Blev i 1861 gift med Lars Nikolaj Rømer (1836-1900), øksesmeden fra Rønne der var kommet til Jamestown i 1857. Foto omkring 1868 - to år før Jacob A. Riis indlogerede sig hos familien. BM 322.

mont, Massachusetts og det østlige New York. De syntes jo at de tilhørte det største og bedste folk i verden og forsømte ingen lejlighed til at fortælle om det! Det virkede endda nogle gange som om ekspedienter i butikkerne ikke brød sig om at betjene mig og gjorde de, prøvede de at snyde med vekselpengene.«²³

²³ Civic and industrial progress of the Swedish people in Jamestown, 1848-1914, særligt side 11 hvor Marcus Jacobsen citeres.

Når man tilsyneladende var så trætte af fremmede indvandrere skyldtes det nok, at Jamestown lå på hovedruten fra New York til Chicago og hermed på den vej ad hvilken hovedparten af de millioner af europæere der i disse tider strømmede videre mod vest. Den store svensker forfatter Vilhelm Moberg har på grundlag af samtidige rejseberetninger beskrevet rejsen i »Udvandrerne«, hvor han lader de fiktive, men verdenskendte svenske udvandrere Karl Oscar og Kristina fra Småland ankomme til New York i 1851. Herefter sejler de med hjuldampere op ad Hudson-floden til staten New Yorks hovedstad Albany og herfra videre med jernbane til Buffalo ved Niagara-faldet. Den sidste del af turen går herefter med skib over de store amerikanske søer via Detroit frem til Michigansøens vestre bred, til staterne Wisconsin og Illinois, samt storbyen Chicago. Det var herfra man tog videre mod vest, først med skib og fra 1860'erne med damptog langs Erie-søens østbred. Om ellers man havde råd!²⁴

Problemet var nemlig, ikke mindst for fattige svenskere (eller bornholmere), at pengene kunne slippe op undervejs. Det ramte allerede i 1846 den første gruppe svenske indvandrere, der kom fra Kisa i Østergötland²⁵. De fleste fortsatte videre til målet, New Sweden i Iowa, men enkelte strandede ved Erie-søens bred i Buffalo. De måtte bortadoptere deres børn og søge arbejde hvor de kunne få det indtil de atter genfandt børnene i byen Sugar Grove midt mellem Jamestown og Warren. De følgende år faldt flere fra rejseselskaberne og det blev disse svenskere, der bosatte sig som de første skandinaver i det bjerg- og skovrige område på den vestlige grænse mellem New York og Pennsylvania. De findes

²⁴ Gunnar Eidevall: Vilhelm Mobergs Emigrant Epos, Stockholm 1974.

²⁵ Kisa Emigrantmuseum, Kisa 2000.

allerede i folketællingerne fra 1850 og 1860, men noteres flere gange uden personnavne under betegnelsen »swedes can't talk«.

Hvad angik bornholmerne tog Marcus Peter Jacobsen og hans svenskfødte hustru Sophia (1839-1923) gæstfrit imod danskere på gennemrejse eller arbejdsophold på deres vognfabrik der var så stor, at den siden blev indrettet til byens stadshotel. I året 1857 finder vi således både Lars Nikolaj Rømer og Peter Grønlund, begge fra Rønne, som gæster og ansatte og senere som foretagere. Således ansatte firmaet »Ipsen, Bidstrup & Co.«, der bestod af to bornholmske møbelsnedkere (Charles Ipsen (25 år) og John Bidstrup (28 år)) Jacob A. Riis til at være omrejsende møbelsælger i foråret 1872. Riis fortæller selv:

Nogle af mine landsmænd, Epsen og Bestrup., havde startet en møbelfabrik i Jamestown, hvor der var vandkraft og billigt træ. De havde ingen kapital, men lige syd for byen var der et område med olie, hvor alle strøede om sig med penge. Nye oliekluder blev fundet hver dag og nye byer sprang op som paddehatte langs Allegheny-dalen. Mænd strømmede til fra alle sider og kunne man sælge møbler til dem, ville man blive lige så rige som de nye oliebaroner. Jeg blev forsynet med et vældigt fotoalbum fyldt med billeder af møblerne, samt en prisliste.²⁶

Salget gik strygende indtil det ved tilbagekomsten til Jamestown viste sig, at møblerne var solgt alt for billigt, under produktionsprisen, fortalte Jacob Riis, der herefter gik over til at blive rejsende sælger af strygejern. Efter avisannoncer og senere folketællinger at dømme gik det nu ikke

helt så dårligt med møbelfabrikken i Jamestown og det gjaldt i øvrigt særligt en tilsvarende bornholmsk møbelfabrik i Warren, Pennsylvania, byen med de mange oliekluder 20 kilometer syd for Jamestown.

Warren, Pennsylvania og de fem brødre Grønlund fra Rønne

Warren købstad, Warren County, Pennsylvania, der i vore dage (2010) kun rummer 9.710 indbyggere var på det tidspunkt vi nu taler om, 1800-tallets sidste tredjedel, verdens første, største og vigtigste oliefelt med omkring 40.000 indbyggere. Olien var blevet opdaget i 1859 og blev i begyndelsen kun benyttet til belysning. Men betydningen voksede voldsomt, da man fandt ud af at man kunne benytte det "flydende kul" i højovnene i det nærliggende Pittsburgh, USA's stålcenter, men desværre var felterne ved at være tømte, da bilerne fik betydning som de helt store olieforbrugere fra 1920'erne.

Danskfødte begyndte at dukke op i byen i begyndelsen af 1860'erne og i 1870 var der 101, mens tallet kulminerede i 1910 med 503. Det svarede så nogenlunde til, at der i årene 1868-1910 solgtes 531 billetter fra Danmark til Warren, hvoraf de 377 blev købt på Bornholm. Man må derfor nok antage at langt de fleste, omkring 3/4 af danskerne, kom fra Bornholm. Det var der en god grund til at de gjorde.

Skomagermester Herman Peter Grønlund i Rønne og hans kone Frederikke Hintze havde foruden to døtre der blev på øen, fem sønner der alle rejste til USA, hvor de genfindes under navnene "Greenland" eller "Greenland". Nemlig:

- Andreas (Andrew) Grønlund, født 1827, malersvend, kom med sin familie til Warren 1869

²⁶ Jacob A. Riis: The Making of an American, 1901, kap.4, side 2., samt Tom Buk-Swienty: Den ideelle Amerikaner, s. 134, der tillige bygger på Jacob Riis'es dagbog.

**HAPPY
TIMES!**

FOR

**FURNITURE
BUYERS.**

**Nelson
Greenlund**

The Evening Democrat, Warren, 5. oktober 1895. En af mange annoncer, hvor møbelfirmaet Nelson Greenlund skaber "lykkelige tider for møbelkøbere". Ejeren er Niels Grønlund (1834-1910) fra Rønne. Herfra tog han i 1857 via Jamestown og Californien til Warren, hvor han i 1860'erne samlede med sine mange brødre.

- Peter Grønlund, født 1831, sømand, Californien 1857, Warren 1862.
- Herman Grønlund, født 1833, malersvend, Warren 1867 (se s. xx).
- Niels (Nelson) Grønlund, født 1834, snedker, Jamestown 1857, Californien 1858, Warren 1862.
- Christian Grønlund, født 1839, Californien 1858, Warren 1862.

Avisen "Warren Evening Mirror" fortalte hele historien i anledning af Niels Grønlunds død den 6. september 1910 som en af byens kendteste forretningsmænd. Niels, eller Nelson Greenlund, som han kaldes, var født i det fjerne kongerige Danmark på en ø øst for Sverige, hvor han blev udlært møbelsnedker hos tømremester Hans Peter Bidstrup i byen Rønne. I april 1857 tog han med sejlskip fra Liverpool og nåede 51 dage senere New York for at fortsætte til Californien. Han tog til Buffalo, hvor pengene slap op således som det skete for så mange dengang. Heldigvis, fortalte han selv senere, mødte han de eneste seks bornholmere, der ham bekendt boede i Nordamerika i 1857. Fem i Buffalo og én eneste i Jamestown, nemlig Marcus Peter Jacobsen. Vi, der i modsætning til Niels Grønlund har adgang til folketællingerne, ved naturligvis bedre. På dette tidspunkt var der næsten 9.000 danskfødte i USA. Sømænd, mormoner og guldgravere m.m.

Under alle omstændigheder, Niels Grønlund kom som vi ved både til Californien og tilbage igen med to af sine brødre: Peter og Christian Grønlund til byen Randolph i staten New York tæt på Warren og Jamestown. Her mødte Niels Grønlund i maj 1860 en anden omrejsende møbelsnedker fra Bornholm, John Kofoed og sammen fik de den ide, at etablere en fabrik der producerede møbler efter bestillinger. Den 7. august 1860 var firmaet en realitet på basis af penge, som den lokale snedkermester Sherman Sadler havde investeret i firmaet

efter at Niels Grønlund havde giftet sig med hans eneste datter, Mary Louise Sadler (1844-1920). I 1862 flyttede de imidlertid alle til Warren, hvor der jo var fundet olie. Det gjaldt både ægteparret, svigerforældrene og brødrene Christian og Peter Grønlund, samt brødrene Andreas og Herman, der nu også kom fra Bornholm. Der blev således tale om en veritabel møbelfabrik, der ikke alene beskæftigede hele familien, men nødvendiggjorde flere og flere ansatte.²⁷

Det gav arbejde til mange i industrien, men også til 37 møbelsnedkere m.m. fra Bornholm, der fik deres første job i Grønlunds møbelkæde. Det gjaldt således hjulmageren Matthias Peter Møller (1854-1937) fra Østermarie, der i april 1872 tog sammen med 95 andre bornholmere til Warren hvor han fik arbejde hos firmaet Grønlund og i øvrigt senere, i 1892, giftede sig med Peter Grønlunds datter, Julie Grønlund. I mellemtiden var det gået stærkt, efter at have startet en orgelproduktion, hvis første arbejde blev et orgel til den svenske lutherske kirke i Warren i 1875, flyttede M.P. Møller en del rundt indtil han 1886 kom til Hagerstown, Maryland ved Washington D.C., hvor han startede hvad der i de følgende år skulle blive verdens største orgelfabrik. Med "største" skal forstås både orglernes størrelse - i 1911 byggedes orglet til West Point med 20.142 piber - og orglernes antal, nemlig mere end 11.000. Et af disse skænkede han i øvrigt til rundkirken i Olsker i 1905.²⁸ Men ud over Jamestown og Warren, hvortil først og fremmest håndværkere og byarbejdere udvandrede, er der et tredje mål i USA, der samlede mange landmænd og landarbejdere fra Bornholm, La Salle i Illinois.

Fra Nordbornholm til La Salle County, Illinois

Jens Peter Marcher fra Dyndeby i Povlsker sogn, der i 1852 tog af sted for at grave guld i Californien er tidligere nævnt. Muligvis havde han lidt held med sig, for i året 1860 er det formentlig ham, der er at finde som den eneste danske gårdejer i La Salle county i Illinois. Navnet, alderen, nationaliteten og emigrationsåret 1852 passer i hvert fald. Men han er ikke alene, for herudover er der i 1860 13 andre i La Salle der er født i Danmark. Tallet vokser støt og kulminerer år 1900 med 235 danskfødte, mens antallet af solgte billetter i årene 1868-1900 er betydeligt større - nemlig 349 hvoraf de 260 er solgt på Bornholm. Det skyldes naturligvis at landarbejdere er taget af sted til La Salle, har tjent penge og herefter er taget videre mod vest for selv at købe en gård, eller ind til det nærliggende Chicago for at tjene til føden der, eller for at melde sig til hæren.

Det gør i hvert fald Christian August Grønbeck (1842-1862) fra Pedersker, der kom til La Salle i 1861, samme år som borgerkrigen brød ud. Han og andre fra La Salle meldte sig 27. august 1862 frivilligt til Unionshæren og organiseredes i kompagni B under det 104'ede infanteriregiment fra Illinois. Det var netop dette kompagni der tog hovedstødet, da sydstaternes hær i efteråret 1862 prøvede at krydse Ohio-floden ved Cincinnati i Ohio. Grønbeck blev hårdt såret, døde den 23. december 1862 og blev begravet på Spring Grove kirkegården i Cincinnati, hvor der 1879 rejstes en gravsten # 453.²⁹

Set i forhold til befolkningen i La Salle County var 235 danskfødte år 1900 meget

27 Warren Evening Mirror, Tuesday Sept. 6, 1910

28 http://www.coachbuilt.com/bui/m/moller_mp/moller_mp.htm

29 Mønstringsrulle for 104, Illinois, Infanteriregiment, 1861-1865, samt gravstensfortegnelse for faldne Unions-soldater 1879-1903.

To desværre ukendte, unge bornholmere i La Salle.
Fra bornholmsk fotoalbum, 1880'erne. Der kendes
flere portrætter af samme fotograf, J.L. Gurrad i La
Salle, i andre albums. Fra privat album.

få. I alt boede der 91.000 mennesker i området, hvoraf 23.000 var født uden for USA: 7.577 i Tyskland, 3.228 i Storbritannien, 1.718 i Norge og 758 Sverige. For udvandringen fra Bornholm var det til gengæld vældigt mange, for 269 af 362 billetter udstedt i Danmark 1868-1910 til La Salle, blev solgt til bornholmere i årene 1868-1910. De fleste af disse bornholmske udvandrere var landmænd og landarbejdere, der ofte rejste i store grupper fra Nordbornholm, særligt fra Klemensker og Østermarie og i lidt mindre grad fra Olsker, Østerlars, Ibsker og Bodilsker. Nogle blev ansat hos bornholmske landmænd i Illinois, men langt de fleste blev beskæftiget af såkaldte "contractors", der hvervede grupper af høst- og tærskarbejdere som man rejste rundt med. Det kan naturligvis kun konstateres med sikkerhed hvert tiende år, folketællingsårene, men der er all mulig grund til at tro, at systemet også fungerer i årene i mellem. Grupper af landarbejdere bredte sig således videre vest på til Iowa, Nebraska, eller Minnesota og South Dakota. og herefter over Rocky Mountains til Stillehavstaterne Washington, Oregon og Californien. Over alt gjaldt det om at tjene så mange penge, at man kunne købe en gård og få fod under eget bord. Det lykkedes naturligvis for nogle, navnlig om de trak mod vest.

Denne trang til at tage mod vest fandt man både hos landmænd og håndværkere, som eksempelvis Caroline Petersen (1853-1937) fra Nexø, der udvandrede til Warren i april 1871 og møbelsnedker Jens Kofod (1852-1933) der udvandrede til Jamestown i marts 1872. Begge fortsatte til Oakland i Californien hvor de mødtes, giftede sig og slog sig ned i Berkeley, hvor de grundlagde en stor familie Kofod'er ³⁰ (Se s. xx).

30 <http://www.koford.net/index.htm> - »the koford cousin homepage«.

Californien, landet med mange Kofødder: Kofoad, Korfed, Koford, Kofford, Coofer, Coffee, Coffin.

I vore dage er Stillehavsstaterne Washington, Oregon og Californien, sammen med Utah, de stater i USA, der har de fleste efterkommere efter danske udvandrere - det gælder særligt Californien. Det skyldes den stadige vandring fra øst mod vest i USA, mens den danske tilstedeværelse i 1800-tallets Californien ikke var særligt fremtrædende. Men også på dette punkt danner bornholmerne en markant undtagelse i forhold til andre danske udvandrere.

Mens den bornholmske befolkning i årene 1868-1910 udgjorde 11/2 % af den danske befolkning, var der i samme periode 464 bornholmere der allerede hjemmefra købte billet til Californien, det svarede til 12 % af alle billetter til Californien solgt i Danmark. Denne stærke overrepræsentation for bornholmere gjaldt San Francisco hvortil 10 % af alle oversøiske billetter blev solgt til bornholmere, en mest markant fremtræder området midt mellem San Francisco og Yosemite Nationalpark: Stanislaus County med hovedbyen Modesto og Merced County med hovedbyen Merced. Af 133 oversøiske billetter fra Dan-

Man har tit diskuteret om den første danske 4. juli fest, USA's nationaldag, blev fejret i Århus i 1909 eller fra 1912 i Rebild. Det behøver man ikke længere, for den blev fejret på Bornholm, Christianshøj den 4. juli 1899. Stående i midten initiativtageren James Johnson (med medalje) og hustru Emma (bag manden med den lyse hat). Foto Th. Spellings efterfølger Paul Müller. BM 3005.

Yderst til højre ejendomsmægler James Johnson (1848-1923) fra Modesto, California på Christianshøj, 4. juli 1899. Hustruen Emma (1856-1928) med lys hat lige foran obelisk. James Johnson, der rejste fra Bodilsker i 1868 under navnet Jens Kofod Hansen, startede langt senere en komité, der skulle opmuntre og hjælpe bornholmere til at komme til Californien. Modesto blev herigennem et center for bornholmere i USA. Foto Soltau Sivertsen. BM 3005. (Se også s. xx.)

mark udstedes de 102 eller 77 % til udvandrere der boede på Bornholm inden afrejsen.

Som vi tidligere har set var der forholdsvis mange der tog til guldgravningsfelterne nordøst for San Francisco i 1850'erne og vi har også set, at nogle af disse slog sig ned som de første danske bosættere i både Illinois, New York og Pennsylvania. Det er

derfor oplagt at forestille sig, at der også var guldgravere der slog sig ned i det forholdsvis folketomme Californien. Det kan ikke ses af billetlisterne, for de første 150 der rejste fra Bornholm i årene 1868-1888 angav i regelen blot San Francisco som bestemmelsessted, men at de allerede tidligt endte i Stanislaus County kan ses af folketællingen fra 1870, der angav 26 dansk-

fødte i byen i modsætning til de to der var at finde i 1860. mens der ingen var i 1850. Modesto blev i 1869 grundlagt som stationsby på det vestligste stykke af den transkontinentale jernbane mellem Sacramento og San Francisco og byen blev i 1883 Californiens vigtigste jernbaneknudepunkt, da hovedbanen mod syd til Fresno og Los Angeles blev anlagt herfra.

Men selvom det kan ses, at langt de fleste af de billetter der blev udstedt i Danmark til denne del af Californien, blev købt af bornholmere, kan det ofte være svært at bestemme hvem de er ud fra navnene i de amerikanske folketællinger. Mange skiftede navn når de kom til Amerika, som skomageren Jens Kofod Hansen (1848-1923) der tog til Modesto i 1868, men her kaldte sig James Johnson, både som „Sko- og støvlehandler“ og siden som ejendoms-mægler. Andre beholdt deres bornholmske Kofod, Koefod, Kofoed eller Koefoed, og det var der faktisk 385 fra Bornholm der gjorde i USA. Men til gengæld blev det så stavet og udtalt på alle tænkelige og utænkelige måder. Alene i Modesto var det blandt de 77 danskfødte i 1880 navne som Korfed, Kofoad, Koeford, Corford, Coffee og endda Coffin, altså „ligkiste“ på engelsk. William Coffin, en skomager fra Bornholm, hed „Coffin“ i alle folketællingerne for Modesto, Californien i årene 1870-1920. Oprindeligt var han fra Aaker hvor han blev født i 1848, men han ankom den 22. april 1868 fra Liverpool til New York med dampskibet „City of London“, stadig under sit døbenavn Vilhelm Koefoed.

Vilhelm Koefoed - alias William Coffin - kom i øvrigt til New York sammen med flere hundrede andre danskere, der alle uden undtagelse blev registrerede som svenskere i New York. En skæbne der ramte danskfødte over alt, når de ankom til USA eller britiske besiddelser med britiske skibe. Kaptajnerne, der havde ansvar for de passagerlister der skulle afleveres i an-

komsthavnene, men som blev skrevet af efter passagerernes billetter, kunne sjældent læse den gotiske skrift som billetterne var skrevet med. Gotisk håndskrift benyttes dengang kun i Tyskland og Skandinavien, mens alle andre brugte den latinske skrift vi alle kender i dag. Det gav anledning til mange misforståelser, kvinder der blev til mænd og omvendt i passagerlisterne, mens man hvad nationaliteten angik, simpelthen valgte at lade alle ikke-britiske passagerer få den nationalitet som var den fremherskende blandt passagererne på skibet. De blev derfor alle tyske, svenske eller norske, men sjældent danske, da passagererne fra Danmark i regelen var færrest. Denne skæve fordeling af nationaliteter blev senere rettet op i folketællingerne når det gjaldt USA, men det er et problem at udskille de danskere, der tog til andre verdensdele hvor folketællingsmaterialet er mere sparsomt bevaret.

Udvandring til andre dele af verden.

Den voldsomme europæiske indvandring til USA fra slutningen af 1860'erne skabte misundelse i store dele af det daværende britiske imperium. Både i Canada, Australien og New Zealand startede man derfor omkring 1870 den »assisterede udvandring«, hvilket ville sige, at udvandrere fik »fri« enkeltbillet og »gratis« jord. Men ikke mere »fri« eller »gratis« end at assistancen var et lån, der senere skulle betales tilbage med renter! Myndighederne kunne derfor forhindre at man rejste fra »gælden« og kunne derfor i praksis stavnsbinde indvandrerne. Systemet blev i øvrigt senere efterlignet i Sydamerika, hvor det navnlig i Brasilien blev benyttet til at fastholde arbejdskraft på kaffeplantagerne. Så selvom et større antal agenter blev sendt til de potentielle europæiske lande, herunder Danmark, fik initiativet aldrig samme betydning som udvandringen til USA. 10 % af

de danske udvandrere valgte disse andre destinationer, mens det for Bornholm vedkommende kun var knapt 4 %.

Dårligere forhold og vilkår betød, at den »selvforstærkende« effekt, der gjorde sig gældende når det gjaldt udvandringen til USA, ikke fungerede andre steder. Der blev ikke, som i USA, dannet stærke bosættelser der kunne tiltrække flere udvandrere. Brevene hjem var mindre opmuntrende og opfordrede ikke i samme grad venner og bekendte til at komme. Det ændrede sig dog efter første verdenskrig hvor udvandringen fra 1920'erne og fremover i stedet blev rettet mod Canada, Australien, New Zealand og Argentina. Men uden at vi kender til særlige bornholmske bosættelser således som det gjaldt for USA i 1800-tallet.

Hvor tog bornholmerne hen?

Målt på baggrund af billetudstedelserne fordelte de 6.882 bornholmere der købte en oversøisk billet i årene 1868-1910 sig med USA som det helt dominerende bestemmelsesland:

Land	USA	Canada	Australien	N. Zealand	Sydafrika	Argentina	Brasilien
Antal	6.630	151	70	15	3	12	1
%	96,3 %	2,2 %	1,0 %	0,2 %	0,0 %	0,2 %	0,0 %

Udvandring til Canada

Som det vil ses var udvandringen til Canada dog ganske beskednen indtil efter første Verdenskrig hvor den så, i takt med stadig flere restriktioner på udvandringen til USA efterhånden voksede i en sådan grad, at antallet af danskfødte i Canada omkring 1960 oversteg antallet af danskfødte i USA på et niveau på omkring 85.000. Så selvom man ved, at bornholmere deltog i denne efterkrigsudvandring, har vi endnu

ingen systematisk viden herom. Det har vi kun for årene 1868-1910, hvor mere end halvdelen af de 151 der købte billet til Canada i virkeligheden blot tog til USA via Canada.³¹ Det gælder eksempelvis Peter

³¹ Grænsekontrol Canada-USA 1895-1956; Passagerlister Quebec 1865-1908; Halifax 1881-1922. Hvad angår Lill-May Didriksens database, er der kun ca. 40 bornholmere yderligere der tager til Canada 1910-1940. Flest i 1920'erne.

Der var tilsyneladende kun ganske få danske udvandrere der rejste direkte til Canada førend midt i 1920'erne, men alligevel var der over 20.000 danskfødte i landet i 1921. Det skyldtes kraftige „interne“ vandringer fra den amerikanske prærie til de endnu jomfruelige, canadiske prærieområder i Alberta. På billedet har en karavane af danske landmænd fra South Dakota i 1918 slået sig ned med deres flyttegods og landbrugsmaskiner på det sted, hvor de allerede i 1923 fik rejst byen Dalum med kirke, højskole og forsamlingshus. Det trak i sin tur indvandrere hjemmefra Danmark. Fotografi 1918, ukendt fotograf, fotoalbum fra Dalum på Det danske Udvanderarkiv.

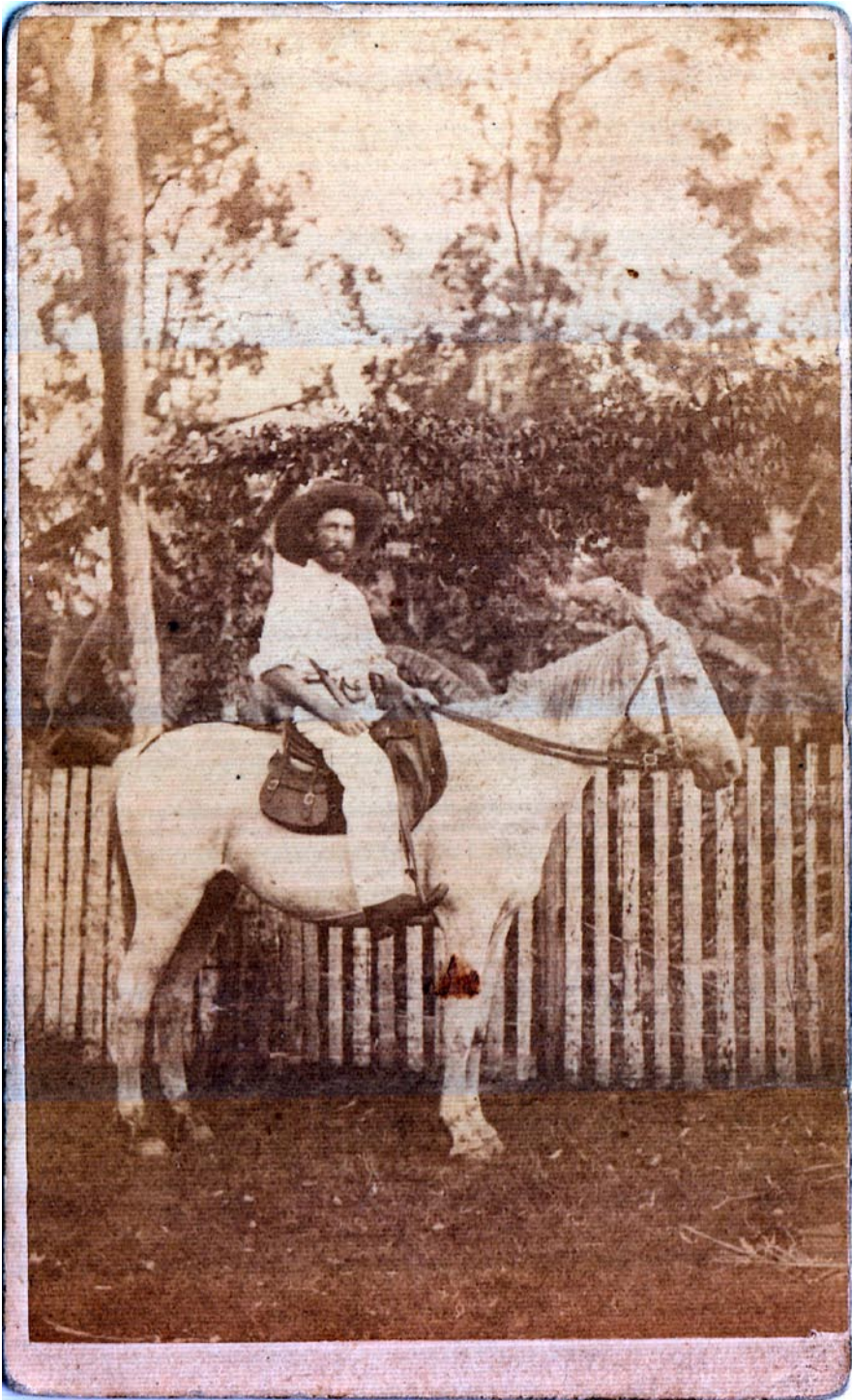
Nielsen Westh, (1824-1885) Rise Mølle, Olsker der i 1874 tager til Quebec med hustru og 9 børn (15 til 3/4 år), men som genfindes de følgende år i Waupaca, Wisconsin. Det ene af de to massive danske bosættelsesområder i USA på dette tidspunkt.

Til Australien.

Vi har allerede tidligere omtalt de store guldfund i Australien i begyndelsen af 1850'erne, hvor man anslog, at der omkring 1860 befandt sig ca. tusinde danskere i omegnen af Melbourne, men optællingen er usikker. Det gælder også antallet af bornholmere som tager til Australien før 1868 - formentlig omkring 45. De allerfleste vendte dog temmelig tomhændede tilbage og dannede ikke baggrund for en bredere bosættelse af danske i Australien.

Det kunne derimod udvandringen til Queensland i det nordøstlige Australien have gjort. Den startede i foråret 1870 med en avis-kampagne om fri rejse, hvorefter den ene skibsladning efter den anden lagde ud fra Hamborg med danske udvandrere. Men udvandringen stoppede lige så brat få år efter og det kan ses i databasen at 45 bornholmere tog af sted først i 1870'erne som landarbejdere til Queensland. Men herefter fulgte 25 andre bornholmerne først i årene 1890-1910 og nu kun drypvist som byarbejdere med kurs mod Sydney og Melbourne. Udvandrerne er i øvrigt lette at følge fra de købte billet i Danmark, afsejlede fra Hamborg og ankom 3 til 4 måneder senere til Brisbane eller Rockhampton. Ved ankomsten skelnes der ofte kun mellem britisk og fremmed og Anders Jensen på 24 år fra Pedersker var således en af disse „fremmede“. Han rejste fra Hamborg den 30. maj 1873 på fuldriggeren „Eugenie“ og var fremme i Rockhampton den 30. oktober 1873. Vi ved også at han døde som 74-årig den 10. februar 1923 som suk-

HENNING BENDER

Ukendt dansk landmand i Queensland, Australien. Bag på billedet står med gotisk håndskrift- på dansk - bl.a. at koen er 14 måneder og hesten 13 år gammel. Fotograferne Boas & Mills havde fælles atelier 1872-1875 og de arbejdede især i byen Mackay, hvor der var så mange danske, at man kunne tale om en dansk koloni. Privateje.³²

kerrørsfarmer. Det kan man se på bosættelsens kirkegård, den hedder Aalborg og ligger syd for Maryborough i Queensland, hvor han og 37 andre danske findes begravede. I alt blev det på landsplan til 2.816, der de første år af 1870'erne tog fra Danmark til Queensland, mens det 1880-1910 kun blev 1.011 der hovedsageligt slog sig ned i de store byer. Efter Anden Verdenskrig blev det primært i New South Wales (Sydney) og Victoria (Melbourne) at vi finder danske indvandrere - herunder bornholmerne.³³

³² <http://www.kulturarvbornholm.dk/site/360/>

³³ Australien er velforsynet med såvel folketællingslister som ankomstlister for passagerer, men materialet er fordelt på de enkelte delstater der benytter forskellige fremgangsmåder. Queensland, New South Wales og Victoria er særligt benyttet. Oplysningerne om kirkegården har jeg fra Rotary i Maryborough (Lex McAulay) - samt den lokalhistoriske forening www.treeroots.com.au

Til New Zealand

Udvandrerdata-basen nævner for årene 1868-1910 kun 15 billetkøb fra Bornholm, men hele 2.362 fra Danmark som helhed. Det betød at Danmark var og forblev det nordiske land der trak flest udvandrere til øerne på den modsatte side af kloden. Som for Australiens vedkommende var der et første højdepunkt i udvandringen i de første år af 1870'erne, hvor 1.836 danskere købte billet til de fjerne øer. Det gjaldt dog i forbavsende grad ikke bornholmerne, der faktisk kun købte tre billetter! Den første overhovedet var Hansine Julie Hammer fra Rønne, født 1847, der tog af sted med tremasteren „Friedeburg“ fra Hamburg 19. maj 1872 og syd om Afrika og Australien nåede til Christchurch på østsiden af Sydøen 31. august. Ankomstregistreringen delte uanset nationalitet de ikke-britiske

Jenny Andrea Jensen f. 1880 i Klemensker, emigrerede til Wanganui (på nordøen), New Zealand, omkring 1900 og blev gift 1901 med William Joseph Hodges, som arbejdede på den lokale jernbane. De fik fire børn. På billedet ses også Jennys søster Tilde, som må have fulgt sin søster til New Zealand. Privat, tilhører Erling Sonne-Pedersen, Allinge.

passagerer i to grupper: gifte og ugifte, kvinder og mænd. Hansine Julie hørte til langt den største gruppe - ugifte kvinder - hun er derfor sikkert hurtigt blevet gift i et indvandrersamfund, der manglede kvinder.

De næste to og altså de eneste fra Bornholm der hører 1870'ernes store udvandring til var stenhugger Thomas Brodersen og hans kone Albertine fra Allinge, der tog fra Hamburg i november 1875 med sejlskibet „Terpsichore“ og fire måneder senere nåede Wellington, hvor de side slog sig ned. Naturaliseringsprotokollerne - altså listerne over hvem der fik New Zealandsk statsborgerskab i årene 1843-1981

rummer faktisk 22 bornholmere for årene 1896-1976, men ofte med betydeligt ændrede navne. Således James Crawford fra Ronne, Bornholm, Danmark, der som 66-årig fik tildelt New Zealandsk statsborgerskab med den bemærkning at han tidligere hed Jens Johan Kofoed. At han var pensioneret landmand og boede i byen Gore i Southland, den sydligste del af New Zealand.³⁴ De få bornholmere der således var på øerne synes hverken at slå sig ned sammen med andre danske eller bornhol-

³⁴ New Zealand, Naturalisations, 1843-1981. Ellers er Hamburg passagerlisterne de sikreste at gennemgå for skibsfange, oplysninger om skibsankomster mere spredte.

mere. Tilsvarende var der kun få bornholmere der fulgtes med andre danske udvandrere til Sydafrika eller Argentina.

Til Sydafrika

Andelen af bornholmere der rejste til Sydafrika 1890-1914 var beskedne 5, over for 1.252 for Danmark som helhed, men som det gjaldt i øvrigt, var det i første række veluddannede. Johan Herman Koefoed, født 1871 som ældste søn på Lauegård i Aaker rejste ganske vist af sted i 1896 som „medhjælper“, men blev hurtigt kontorist og bogholder på et bryggeri i Cape Town og kunne endda rejse hjem og gifte sig med Margrethe Ipsen, således at de sammen efter Boerkrigen i 1902 kunne rejse til Sydafrika igen på første klasses kahyt på dampskibet „Herzog“ fra Hamburg via Amsterdam og Lissabon til Cape Town.³⁵

Til Argentina.

Kun 12 bornholmere købte billet til Argentina og de gjorde det kun mellem 1887-1907, mens 25 yderligere synes at være fulgt efter mellem 1910-1930. Ingen af disse som landmænd således som de fleste danske udvandrere ellers var. Det skal ses over for, at der samtidigt, 1880-1910, er 3.903 der rejste fra Danmark til Argentina og først og fremmest havde landdistrikterne omkring Tandil syd for Buenos Aires som mål. Men det gjaldt ikke bornholmerne, hvoraf den første der nævnes er Alfred Kofoed, kontorist i Nexø, født i Pedersker 1862 med en billet af 22. februar 1887 lydende på Buenos Aires. Rent faktisk tog han ikke af sted, i hvert fald ikke i første omgang, men blev i stedet i København, hvor han gik i frisørlære. Herfra rejste han

så den 21. september 1888 med dampskibet „Belgrano“ fra Hamburg. Nu som frisør sammen med en anden frisør, Albert Hildebrand. Hvordan det så videre gik ham og vennen som frisører i Argentina vides ikke. Ej heller hvad den eneste „grupperejse“ fra Bornholm - nærmere bestemt Årsballe - egentlig gik ud på. Men i hvert fald, den 28. juni 1889 tog Hany Jensen, frue, 26 år; Aage Jensen, 15 måneder; og Karoline Johansen, 24 år, barnepige, fra Hamburg med „Belgrano“ via Madeira til La Platte i Argentina. Hvad der siden blev af dem vides ikke og det er i grunden en skam. Begyndelsen er imidlertid gjort ved overhovedet at fortælle om de der tog af sted og hvordan man finder rejseoplysningerne.

Sammenfatning

I årene mellem 1840 og 1940 oplevede Danmark en udvandringsbølge uden sidestykke. For Danmark som helhed er der tale om en udvandring der udgør omkring 10 % af den gennemsnitlige befolkning, mens det for Bornholms vedkommende drejer sig om op imod 25 %. Man må antage at antallet af oversøiske udvandrere fra Bornholm overstiger ti tusinde, men vi kender i hvert fald navnene på 9.033. Bedømt på årene 1868-1910 kan der gives følgende karakteristik:

1. Udvandrerne er først og fremmest unge mænd. Det gælder hele landet.
2. Udvandrerne fra Bornholm er mere knyttet til byerhverv end fra resten af landet
3. Udvandrerne rejser når konjunkturerne taler for det, når det kan betale sig.
4. 96 % af bornholmere tager til USA mod 89 % fra Danmark som helhed.
5. Bornholmerne foretrækker bestemmelsessteder i New York, Pennsylvania, Illinois og Californien, mens udvan-

³⁵ Bygger udelukkende på afgangsuplysninger fra Hamburg og udvandrerdata-basen.

- drerne fra resten af Danmark vælger præriestaterne Iowa, Wisconsin, Illinois, Nebraska og Minnesota.
6. Bornholmerne samler sig i langt højere grad i helt bestemte lokaliteter: Warren, Jamestown; La Salle og Modesto - steder hvor der kun kommer ganske få fra Danmark i øvrigt.
 7. Bornholmerne er i modsætning til andre danske udvandrere for få til at danne egne grupper i de øvrige oversøiske lande.

Forklaringen på en udvandreradfærd, der for bornholmernes vedkommende afveg på enkelte punkter i forhold til andre danske udvandrere synes at være, at man direkte overførte de tætte familiemæssige, bekendtskabsmæssige og faglige netværk man kendte hjemmefra til USA. Bornholm var endnu i 1800-tallet et område der var meget isoleret i forhold til resten af Danmark, både sprogligt, økonomisk og netværksmæssigt - man måtte hjælpe hinanden og kunne ikke regne med hjælp ude fra. Sådan måtte det også være når man kom til USA, hvor man naturligvis hjertens gerne slog sig ned sammen med naboerne fra Skåne og hjalp en falleret snedkersvend fra Ribe i gang igen, men hvor man i øvrigt var henvist til sig selv. Systemet, hvorefter de første bornholmske indvandrere danner „rugekasser“ for de følgende, er i hvert fald endnu mere markant end det kendes fra nogle andre grupper fra Danmark. Vi har set hvor vigtige Jacobsen og Rømers fabrikker i Jamestown, brødrene Grønlunds møbelfabrikation i Warren, den gruppemæssige indhentning af bornholmske landarbejdere til La Salle i Illinois og Modesto i Californien og Paul Ernst og Fanny Kofoeds lederskab af kolonien i Utah er. Derimod var der tydeligvis for få bornholmere der lod sig trække til de øvrige oversøiske indvandringslande og der blev derfor aldrig opbygget de netværk

i det fremmede der kunne trække flere til.

Det svarer i virkeligheden vældigt meget til vore egne indvandrere der kommer uden at kunne sproget, uden penge og uden arbejde eller uddannelse. De har, i hvert fald de første år i det fremmede land, behov for et hjemligt netværk, en „rugekasse“ hvorigennem de kan få job, penge og lære sprog og kultur i det nye land.

Kilder:

www.emiarch.dk databasen omfatter indekserede oplysninger fra Københavns Politis Udvandrerprotokoller 1868-1910 og er den vigtigste kilde for oversigten over udvandringen fra Danmark, herunder Bornholm. Hertil kommer som et vigtigt supplement oversigten over 6-7.000 bornholmske udvandrere i Lill-May Didriksens database Udvandringen fra Bornholm 1850-1940 på <http://www.bslf.dk/download.asp>. På Rigsarkivets www.arkivalieonline.dk er der adgang til alle folketællinger og kirkebøger fra Danmark op til 1925 (1930). Folketællingerne er delvist indekserede på www.ddd.dda.dk. Mormonerne <http://lds.org/churchhistory/library> fortæller indgående om mormonudvandringen, deltagere, grupper og rejse-dagbøger og oplysninger om mormoner og andre udvandrere kan ofte findes i www.familysearch.org mormonerne slægtsforskningsressource på nettet.

Foruden kilderne til borgerkrigen www.civilwar.nps.gov om soldater, regimenter og militære slag og bevægelser er den vigtigste kilde med gratis adgang ankomstlisterne www.ellislandrecords.org 1892-1923 og www.castelgarden.org med ankomstlister 1820-1892 til New York. Langt den mest omfattende samling af kilder på nettet at finde på betalingsdatabasen www.ancestry.com - hele det enorme materiale der er samlet her er for en stor dels ved-

kommende indekseret. Eventuelle fejllæsninger og dem er der en del af kan korrigeres eftersom der overalt er adgang til en scannet udgave af kilderne, der giver umiddelbar adgang til meget væsentligt materiale hvoraf kun nævnes hvad jeg har benyttet i denne artikel: USA's folketællinger 1790-1930 samt en række lokale tællinger (f.eks. Nebraska 1885) . Passengerlister New York 1820-1957; Boston 1820-1943; Baltimore 1820-1948; New Orleans 1820-1945. Passengerlister Hamburg 1850-1934. Grænseovergængere Canada-USA 1895-1956. US pasudstedelser 1795-1925. US indfødsretsprotokoller 1794-1995. Mandtal på amerikanske mænd 1917-1918 og 1941-1942 i anledning af første og anden verdenskrig. For nekrologer og andet i New York Times se <http://query.nytimes.com/>

Litteratur:

- Bender, Henning: Udvandring fra Nord-slesvig, Sønderjysk Månedsskrift nr. 7/8 1997
- Bender, Henning: Udvandringen fra Maribo Amt 1850-1914, Lolland-Falster Årbog 2009, s. 5-43
- Bender, Henning: Udvandring fra Vejle Amt, Vejlebogen 2003, s.32-44.
- Bender, Henning: Udvandring fra Randers Amt, Historisk Årbog Randers Amt 2005, s. 8-23
- Bender, Henning: Udvandring fra Bornholm, Bornholmske Samlinger, 2000, s. 103-124.
- Bender, Henning: Udvandring fra Århus og Skanderborg amter, Hist. Årbog, Århus, 2007, s. 7-36.
- Bender, Henning: Udvandring fra Thisted amt, Hist. Årbog, Thy og V. Hanherred 2009, s.7-30.
- Bender, Henning: Udvandring fra Maribo amt, Historisk Årbog Lolland-Falster 2009, s. 5-43.
- Bender, Henning: Udvandring fra Lolland til Wisconsin 1847, Lolland-Falster 2010, s.62-74.
- Buk-Swienty, Tom: Den ideelle amerikaner. En biografi om Journalisten, Reformisten og Fotografen Jacob A. Riis, København 1905.
- Hvidt, Kristian: Flugten til Amerika, 1971.
- Kullmann og Ousager: Brasilianske forbindelser. Dansk virke i Brasilien gennem 400 år, 1996
- Kuparinen, Eero: An African Alternative, 1991
- Mulder, William: Homeward to Zion. The Mormon Migration from Scandinavia, 1957
- Pedersen, Erik Helmer: Drømmen om Amerika, 1985
- Pedersen, Erik Helmer: Pionererne, 1986
- Riis, Jacob A.: The Making of an American, 1901
- Samuelson, C.W.: En Fodrejse i fire Verdensdele, 1861.